

***TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTERLIGI
TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTUITUTY***

E.Ýunusowa

Ykdysadyýetiň esaslary

***Aşgabat
2010***

Giriş

Täze Galkynyş we beýik Özgertmeler zamanasynda hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda ýurdumyzda gazanylýan gündelik ösüşler sanardan juda kän.

“Döwlet adam üçindir“ diýen ynsanperwer syýasaty baş sygaryna öwren beýik zamanada gazanylýan ýeňişlerdir, ösüşler hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda barha giň gerimde ýaýbaňlanýar. Şonuň netijesinde hem halkymyzyň hal-ýagdayy, ýaşaaýyş-durmuş derejesi ýokarlanýar, ýurdumyzyň umumy ykdysadyýeti oňun netijeleri berýär. Ösüşiň täze tapgyrynda milli ykdysadyýetimiz bazar gatnaşyklaryny giňeltmek bilen baglanyşykly uly özgerişikleri başdan geçirýär.

Bazar ykdysadyýetini ugur alyp osýän döwletlerde, ykdysadyýet dolandyryşyň özenidir. Ykdysadyýet we jemgyýet, ykdysadyýet we döwlet diýen düşüňjeler elmydama dürli görnüşli gatnaşyklarda hereket edýär. Sebäbi islendik gatnaşyklarda ykdysadyýet urmuşda merkezi orun tutýar. Biziň ýurdumyzda hem ykdysadyýet döwletiň gurluşynda uly orun tutýar. Döwlet garaşsyzlygy ykdysady taýdan özbaşdaklyk бүтін дүнйә tarapyndan ykrar edilen Bitaraplyk derejesi Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösmegine giň ýol açdy.

Ykdysadyýet-bu ýurduň erkin bazar şertlerinde tapgyrлаýын, sazlaşykly geçirmekdir, hususy eýeçiligi hem-de hususyýetçiligiň gatlagyny döretmekdir. Biziň durmuşa geçirýän özgertmelerimiz jemgyýetimizde giňden ykrar edildi hem-de biragyздan goldandy. Beýik Galkynyşlar zamanasynyň täze döredijilikli maksatnamalary bilen ruhlanan ýaşlarymyz bu günki gün ýurdumyzyň ajaýyp geljegi, ilkinji nobatda onuň ýadawsyz zähmetine we aňynyň döredijilik güýjüne baglydygyna һrән gowy düşүнýär. Dersiň okadylmagy ýurtda we daşary ýurt bazarlarynda ykdysady işleri alyp barmakdan bilimleriň we başarnyklaryň emele gelmegine, ykdysadyýet

boýunça mesele çözmäge, önümçiligi ugrukdyrmaga gönükdirlendir.

Galkynyşlar zamanasynda halal zähmet bilen gazanmak gerek, halal zähmet bilen döretmek gerek!

Beýik Galkynyşlar zamanasy – bu güýçli, halal, ýokary ahlakly, hünär taýdan taýýarlykly pikirdeşleriň zamanasydyr. Olar adamzadyň esasy borjuna – nesilleriň ajaýyp we bagtly durmuşy üçin mähriban Diýarymyzy abadanlaşdyrmak, gözelleşdirmek wezipelerini ýerine ýetirýär.

Geljekki döwriň esasy maksady bazar ykdysadyýeti we netijeli halkara hyzmatdaşlygy esasynda ilatyň ýokary derejeli ýaşayyş üpjünçiligi bolan, ykdysady taýdan ösen döwleti göz önünde tutýan Türkmenistany ösdürmekden ybaratdyr. Şu maksada ýetmek üçin Türkmenistanda ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamak zerur, şol hünärmenleriň bir topary bolsa, ykdysadyýetçilerdir.

I BAP

Ykdysadyýete giriş.

1.1.Ykdysadyýet barada düşünje.

1.2.Himiýa senagatynyň ykdysadyýetiniň aýratynlyklry.

1.1.Ykdysadyýet barada düşünje. Ykdysadyýet şeýle bir umumy söz bolup giň göwrümlü köp many özünde jemlenmegi sebäpli oňa bir söz bilen kesgitleme bermek mümkin däl.

Bu termin baryp biziň eramyzdan ozalky 4 asyrda grek şahyry Gespodyň iki sözi “oýkos” (öý, hojalyk) we “nomos” (bilýän, kanun) sözleriň birikdirilmeginden emele gelipdir diýlip hasap edilýär, onuň sözme-söz manysy bolsa, öý hojalygyny alyp barmagyň tärleri, usullary barada düzgün normanyň ýygyndysy diýen manyny berýär.

Gadymy grek wekilleri ykdysady pikirleri ýowdyp “Ekonomiks” (ykdysadyýet) kitaby ýazan Hsenofont (430-355 ýa-da 354 b.e. öňki asyr) we Aristotel tarapyndan bu termin ylmy işlere girizilipdir.

Dersiň öwrenmeginiň maksady bolup bazar gatnaşyklaryny öwrenmeklik bolup durýar. Biziň häzirki bazar ykdysadyýetini gurup ýören döwrümüzde ykdysadyýetden diňe bir ykdysady fakultetiniň talyplaryny däl-de, eýsem her bir adamyň başy çykmalydyr.

Desiň esasy wezipeleri bolup pudagyň ykdysadyýetiniň esasy, esas düzişlerini we usullaryny öwretmekden, pudagyň ykdysadyýetiniň dolanşyk wezipelerini kärhanalaryň derejesinde çözmekden ybaratdyr.

Dersi okap gutarandan soňra talyplar şu aşakdaky meseleleri çözüp bilmelidir:

- Häzirki zamanda pudagyň ykdysadyýetiniň ösüş mümkinçiliklerine baha bermek;
- Takyk kärhanalarda ykdysadyýetiniň dolandyryş usullaryny bilmeklik.

- Bazar şertlerinde kärhananyň pudakda tutýan ornuna baha bermeklik.

1.2.Himiýa senagatynyň ykdysadyýetiniň aýratynlyklary. Himiýa senagatynyň ykdysadyýetini öwrenmek üçin onuň aýratynlyklaryny bilmek zerurdyr.

Himiýa senagatynda ulanylýan usullar dürli bolup olaryň üstinde işlenýän önümiň düzümini üýtgedýär. Himiýa senagatynda ulanylýan şertler – ýokary we pes basyşlar, uly – uly tizlikler we ş.m. ulanylýan çig maly dürli görnüşli bolmagy saklanylmasyňa we äkidilişine aýratyn şertleri döredilmegi talap edýär.

Himiýa senagatynyň önümçiligi aşakdakylardan ybaratdyr:

- Himiýa senagatynyň önümi (kaostik sodasy, kalsinirlenen sodasy, sulfatnatriýa, karbid kalsiýa, zeňleýji serişdeler, ýuwyjy serişdeler, plastmassadan ýasalyan önümler);
- Mineral dökünler (azot, fosfor, kalsiý dökünler) ösümlikleri goramak üçin niýetlenen serişdeler;
- Nebit-himiýa senagaty (kaoçuk, etilen, ulag tekerleriň içleriniň ýasalmagy).

Türkmenistanyň 2020-nji ýyla çenli baş ugry milli maksatnamasyna laýyklykda baý çig mal serişdeleriniň toplumlaýyn we netijeli peýdalanmagyň hasabyna mineral dökünleriň we himiýa önümleriniň esasy görnüşleriniň öndüriliji artdyrylar.

Kaliý hloridini, kalsiý sulfatyny, kaustik sodasyny, hlory öndürmek boýunça himiýa toplumynyň gurluşygy amala aşyrylýar. Bu bolsa mineral dökünleriň öndürilişini ýylda 550müň tonna çenli artdyrmaga mümkinçilik berer. Karbamid zawodynyň ulanylmaga berilmegi bolsa olaryň öndürilişini ýene-de 350 müň tonna artdyrar.

Göz önünde tutulýan döwürde lak reňk materiallaryny öndürmek boýunça zawod, kükürt kislotasyny we sulfat ammabiýasyny öndürmek boýunça sehler gurular.

Tebigy kükürdi öndürmek boýunça tehniki kuwwatlygyny durky täzelener, tehniki ýody öndürmek boýunça tehniki kuwwatlylyk döwer baplaşdyrylar. 2010-njy ýyldan başlap Balkan welaýatynda bromly demir öndürüp başlamak göz önünde tutulýar. Himiýa senagatynyň önümleriniň utgaşdyrmakda dürli görnüşli rezin-tehniki önümleriň daşary ýurtlara çykarylmaga niýetlenen möçberine çenli önümçiligi gurlar.

II BAP

Kärhana barada umumy düşünje.

2.1.Kärhana. Kärhananyň düýp manysy we wezipeleri.

2.2.Kärhananyň esasy meseleleri we maksady.

2.3.Kärhana barada kanuny düşünje, umumy bölümi.

2.4.Kärhananyň görnüşleri, içerki daşky çäkleri.

2.1.Kärhana. Kärhananyň düýp manysy we wezipeleri.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde esasy hojalyk edýän gurluş birligi bolup kärhana çykyş edýär.Kärhananyň hut özi, haryt we hyzmat öndüriji bolup, beýleki subýektler bilen her dürli hojalyk aragatnaşyklaryna gatnaşýan bazaryň wajyp subýekti bolup durýar.

Kärhananyň düýp manysy-telekeçilik işidir.Telekeçilik işi diýip,talaplary kanagatlandyrmak we girdeji almak maksady bilen özbaşdak iş ýöretmeklige düşünilýär.

Telekeçilgi guramanyň esasy görnüşü kärhanadyr.

Kärhana – bu talaby kanagatlandyrmak we girdeji almak maksady bilen önüm öndürmek, işleri ýerine ýetirmek üçin kanunalaýyk döredilen, ýuridiki şahsdyr.Ol özbaşdsak hojalyk subýektdir.

Bazar ykdysadyýetinde **önümçilik** diýlende, maddy önümçilik ulgamynda ýa-da hyzmat ulgamynda bolandygyna garamazdan girdeji getirýän işleriň her dürli görnüşleri göz önünde tutulýar.

2.2.Kärhananyň esasy meseleleri we maksady.
Kärhana - bu haýsyda bir maksada ýetmek üçin guralan hojalyk birligi, ýagny bu ykdysadyýet birligi,

Kärhana:

- Özbaşdak mesele kabul etmek.
- Önümi öndürmek we ýerlemek üçin önümçiligiň faktorlaryny hakyky ulanmak.
- Girdeýji almaga we başka maksatlary amala aşyrmaga okgunly.

Kärhana – bu kommersiýa guramasy, ýagny girdeýji almaga ugrukdyrylan gurama. Şeýlelikde kärhana kommersiýa däl, ýagny girdeýji almak maksadyny yzarlamaýan guramalardan düýpli tapawutlanýar.

Umuman Kommersiýa däl kärhanalaryna – haýyr-sahabat we beýleki fondlar, asosiasiýalar, jemgiýet birleşmeleri, dini guramalar we beýlekiler girýär.

Her bir kärhana bazar şertlerinde aşakdaky esaslary ýerine ýetirmeli:

- Tygşytylyk (bellenen netijelere iň pes çydaýjylar bilen ýetmek ýa-da belli bir çykdaýjy mukdary bilen iň uly netijeleri gazanmaly.);

- Maliýe durnuklylyk (Kärhana her bir wagt pursadynda gerekli tölegleri amala aşyryp bilmeli);

- Girdeýji almak (önümçilik we önümi ýerlemeklik,kärhana girdeýji gazanyp biler ýaly guralmaly).

2.3.Kärhana barada kanuny düşünje, umumy bölüm.
Ýuridiki şahs—öz hojalygynda, öz eýeçiliginde ýa-da operatiw dolandyrmasynda emlägi bolan, öz borçnamalaryna şol emläk bilen jogap berýän, sutda talap ediji bolup çykyş edip bilýän gurama.

Kärhana döwlet hasabyna alynandan soň we ‘Ýuridik şahslaryň Ýeketäk döwlet hasabat reestri’ne girizilenden soň döredilen diýip hasaplanýar we ýuridik şahs adyna eýe bolýar.

2.4.Kärhananyň görnüşleri, içerki daşky çäkleri.

Kärhanalar şertlerine, maksatlaryna we işleme häsiýetlerine görä tapawutlanýarlar. Telekeçilik işini has jykma jyk seljermek üçin kärhanalar hojalyk işiniň häsiýetine, eýeçilik görnüşlerine, kapital deňşililigine we ony dolandyrmasyňa, hukuky ýagdaýyna we başka şertlere görä her dürli görnüşlere bölünýärler.

Kärhanalaryň görnüşleri:

Pudak alamatlaryna we hojalyk işine görä

- Önümçilik
- Gurluşyk
- Söwda
- Ylmy- önümçilik we başgalar

Eýeçilik görnüşine görä

- Döwlet
- Munisipal
- Hususy
- Garyşyk

Eýeçiligiň hukuk düzgüniniň häsiýetine görä

- Ýekebara

- Kollektiw:
- Umumy paý eýeçilikli
- Umumy bileleşik eýeçilikli

Önümçilik potensialynyň kuwwatyna görä
(kärhananyň göwrümi)

- Kiçi
- Orta
- Uly

Önümçilik faktorynyň üstün çykyşyna görä

- Zähmet talap edijiligi ýokary
- Maýa talap edijiligi ýokary
- Material talap edijiligi ýokary

Maýa degişliligine görä

- Milli
- Daşary ýurtly
- Garyşyk

Jogapkärçilik çäklerine görä

- Doly Jogapkärçilikli
- Çäklenen Jogapkärçilikli

Öndürýän önümine görä

- Önüm öndürýän kärhana
- Hyzmat edýän kärhana

İş görnüşine laýyklykda bölünme:

Kärhanalar ilki bilen ýurduň ykdysadyýetiniň haýsy pudagyna degişlidiklerine laýyklykda bir-birinden tapawutlanýarlar. Senagat, gurluşyk, oba hojalyk, saglygy goraýyş we ş.m. pudaklar boýunça.

Mysal üçin, himiýa önümlerini öndürýän kärhanalar senagat pudagyna degişli bolup durýarlar. Ýagny himiýa senagatyna gös-göni degişli bolýarlar.

Sowda kärhanalary köplenç alyp satuw bilen meşgullanýarlar.

Ulag kärhanalary harytlaryň alynyp gidilip, getirilmesi bilen meşgullanýarlar.

Şeýlelikde her kärhana öz iş görnüşine laýyklykda tapawutlanýar.

Kärhananyň göwrümine laýyklykda bölünme:

Wajyp aýratynlyklaryň biri hem bu kärhananyň göwrümi. Kärhananyň göwrümi ilki bilen şol kärhanada işleýän işgär sanyna görä kesgitlenýär.

Kiçi kärhanalar- 50 işgäre çenli, orta kärhanalar- 50 den 500 işgäre çenli (käbir ýagdaýlarda 300 işgäre çenli), uly kärhanalar – 500 den ýokary, has uly kärhanalar – 1000 ýokary işgär.

Kärhananyň göwrümi şol kärhananyň haýsy pudaga we senagata degişlidigine baglydyr. Mysal üçin, himiýa senagat kärhanalary köplenç orta göwümli kärhanalaryň hataryna girýärler.

Eýeçilik şertlerine laýyklykda:

Eýeçilik görnüşi kärhananyň ýuridiki statusyna esaslanandyr. Eýeçilik görnüşine laýyklykda hususy, döwlet, munisipal, jemgiýetçilik guramalarynyň eýeçiligindäki we başga kärhanalary tapawutlandyýarlar.

Biziň döwletimizde himiýa senagat kärhalary köplenç döwlet eýeçiligine degişlidirler. Mysal üçin: MaryAzot, Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleme toplymy we ş.m.

Hukuk-gurluş formasyna laýyklykda:

Raýat ýuridiki şahs bolmasada telekeçilik işi bilen meşgullanmaga haky bar. Bu telekeçiligiň görnüşine ýekebara telekeçilik diýilýär.

Telekeçiligiň başga bir görnüşi hem paýdarlar jemgyýetidir.

III BAP

Himiýa pudagynyň esasy fondlary.

3.1.Himiýa pudagyň esasy fondlarynyň düzümi we gurluşy.

3.2.Esasy fondlary baha bermek usullary.

3.3.Esasy fondlaryň amortizasiýasy we ýoýulmagy.

3.4.Pudakdaky esasy fondlary ulanmakda gowulanmagyň ýollary.

3.1.Himiýa pudagyň esasy fondlarynyň düzümi we gurluşy.Belli bir önümiň görnüşini öndürmeklik ýa-da işiň görnüşini ýerine ýetirmeklik üçin ýuridiki şahslaryň islendik guramaçylyk-hukuk gömüşi zahmet serişdeleriniň we zähmet predmetleriniň toplumyna eýe bolýar. Zähmet serişdesi - bu zähmeti talap edýän zada täsir etmek üçin, onuň görnüşini üýtgetmek üçin we belli bir önümi öndürmek üçin peýdalanylýan ähli zatlarydyr. Olar önümçiligiň esasy sebäpleriniň biri bolup çykyş edýärler. Zähmet serişdeleri bu - önümçilik serişdeleriniň has gymmat baha bölegidir. Olar köp sany önümçilik döwürlerine hyzmat edýärler, uzak wagtlap önümçilik hereketine (prosessine) gatnaşýarlar

we önümçilik prosessinde kem-kemden tozup-hakyky görnüşini saklamak bilen gymmatyny taýýar önüme böllekleyin geçirýärler. Olary esasy fondlar diýip atlandyrýarlar.

Bir önümçilik döwründe bütinleý peýdalanylýan, öz hakyky görnüşini üýtgedýän we derrew öz gymmatyny taýýar önüme geçirýän zähmet serişdeleri dolanyşyk fondlaryna degişlidirler. Yuridiki şahslaryň guramaçylyk-hukuk görnüşiniň esasy we dolanyşyk fondlaryň jemi onuň önümçilik fonduny emele getirýär. Önümçilik fondunyň umumy göwrümünde esasy we dolanyşyk fondlarynyň arasyndaky gatnaşyk önümçilik hereketiniň aýratynlygyna bagly. Himiýa toplumynyň kärhanalaryna öz balansynyň aktiwinde esasy fondlarynyň paýynyň hökmany agyrylyk etmegi häsiýetlidir:nebiti gaýtadan işläp çykarmada 90% barabar.

Önümçilik hereketine gatnaşmagyna görä esasy fondlar esasy önümçilik we önümçilik däl fondlara bölünýärler.

Önümçilik däl esasy fondlar-bu önümçilik hereketine gatnaşmaýan we karhananyň (tay)ar bolan önümine öz gymmatyny geçirmeýän esasy fondlaryň bölegidir. Olara karhananyň balansynda bolan ýaşaýyş jaý fondy, klublar, naharhanalar, çagalarbaglary, saglyk öýleri, stadionlar we beýleki medeni durmuş tайдan hyzmat etme obýektleri degişlidir. Bular önümçilik hereketiniň gidişine gös-göni tasir etmeýän esasy fondlaryň bölegi.

Önümçilik esasy fondlar önümçilik hereketine gös-göni gatnaşýarlar ýa-da oňa hyzmat edýärler we karhananyň maddy-tehniki esasy (bazasyny) emele getirýärler. Eýeçiligiň islendik görnüşindäki karhananyň balansynda bolýan esasy fondlar karhananyň aktiwinde "Esasy fondlar we beýleki dolanyşykda bolmaýan aktiwler maddasy boýunça hasaba alynýarlar. Esasy fondlar-j aylar, gurluşlar, geçiriji gurluşlar, güýç berýän (kuwwat we iş maşynlary, ölçeg we sazlaýyş gurallary hem-de beýleki zahmet serişdeleri karhananyň maddy fondana degişli bolýarlar.

Maddy däl aktiwler maddy taýdan manysy bolmadyk emma kārhana girdeji getirmäge ýardam edip onuň hojalyk dolanyşygynda uzak wagtlap (bir ýyldan artyk)ulanylma häsiýetine eýe bolýan aktiwler toparyny hojalyk serişdelerini aňlatmak üçin ulanylýan ummylaşdyrylan düşünje.Hojalyk içinde özüniň ýerine ýetirýän wezipesine we hyzmatyna görä maddy däl aktiwler üç esasy topara bölünýärler akyl ýetiriş (aňlaýyş,intelektual) eýeçiligi; emläk hukugy; goýlan çykdaýylar.

Akyl yetiriş (intelektual) eýeçiliginde hereket edýän kanunalaýyklykda döredilen zatlar, peýdaly modeller (görnüşleri, senagat nusgalary,haryt belgileri, harydyň çykarylan ýerleriniň atlary, "nou-hau", elektron hasaplaýyş maşynlarynyň maksatnamalary(programmalary), integral shemalaryň tehnologiýasy, awtor hukuklary bilen baglanyşykly hukuklar`degişlidirler.

Emläk hukuklaryna ýerden, suw çeşmelerinden, emläkden we ş.m.-den peýdalanma bolan hukuklar degişlidirler.

Goýlan çykdaýylara guramaçylyk bilen baglanyşykly, ylmy-gözleg we tejribe konstruktor işläp taýýarlamalar degişlidirler.

Hakyky madda alamatlaryna we önümçilik hereketine gatnaşyş derejesine esaslanyp kārhanalaryň esasy fondlary dürli toparlara we topar bölümlerine bölünýärler:

1.Jaýlar.

2.Gurluşlar.

3.Geçiriji desgalar.

4.Maşynlar we enjamlar. Şol sanda:

1. Güýç berýän (kuwwat maşynlary we enjamlary);

2 Iş maşynlary we enjamlar;

3. Ölçeg we sazlaýyş esbaplar we desgalar, labaratoriýa enjamlary;

4. Hasaplaýyş tehnika;

5. Beýleki maşynlar we enjamlar.

5. Ulag serişdeleri.
6. Gurallar.
7. Önümçilik inwentary we oña degişli esbaplar.
8. Hojalyk inwentary.
9. Işçi we önüm maly.
- 10 .Köpýyllyk oturtmalar.
11. Yerleri gowulandyrmaga çykadjylar.
12. Beýleki esasy fondlar.

Birinji topara önümçilik hereketi içinde bolup geçýän (nasos we kompressor stansiýalaryň, tehniki ussahanalaryň, deemulsasion guramalaryň, şeýle hem dolandyryş, sklad, labaratoriýa we beýleki jaýlar degişlidirler.

"Gurluşlar toparyna rezerwuarlar, ýollar, köprüler, howuzlar we ş.m. degişlidirler.

Geçiriji desgalar toparyna turbageçirijiler, elektrogeçirijileriň liniýalary, aragatnyşyk liniýalary we beýlekiler degişlidirler.

Kuwwat, güýç beriş maşynlary we enjamlary topar bölegine içinden ot alýan dwigateller, bug maşynlary, bug, gaz we gidroturbinalar, elektrodwigateller we elektrogeneratorlar we beýleki degişlidirler.

Iş maşynlary we enjamlary topary burawlama gurallaryny, traktor göterijilerini, turboburlary, elektroturbinalary, deparafmazision gurmalaryny we ş.m. öziçine alýar.

"Ölçeg we sazlaýyş gurallary we gurluşlary, laboratoriýa enjamlary toparyna dinamograflar, debitometrler, çuňluk manometrleri we ş.m. degişlidirler.

Hasaplaýyş tehnikasyna elektron hasaplaýyş, dolandyryş we ş.m. maşynlar. sifr (sany hasaplaýyş) maşynlary we enjamlary, kompýuterler degişlidirler.

"Transport serişdeleri topary dürli açarlar, turba we şlanga elewatorlary. uzaldyjylar we beýi. degişlidirler.

"Önümçilik inwentary we oña degişli bolan esbaplar topary gurallar üçin teležkalary, marşe merdiwanlaryny, ýangyjy saklamak üçin baklary we beýlekileri öz içine alýar.

"Hojalyk inwentarlary toparyna stollar, şkaflar, ýazýan maşynlar, köpeldiji apparatlar we başgalar degişlidirler.

Himiýa toplumynyň esasy fondlarynyň galan toparlary gaty bir wajyp häsiýete eýe däl. Şonuň üçin hojalyk inwentary toparyndan soň beýleki esasy fondlar topary gelyär. Esasy fondlaryň sanalyp geçilen toparlarynyň her biri önümçilik hereketine gatnaşýar we onuň netijeliligine täsir edýär. Himiýa toplumynyň kärhanalary üçin has ähmiýetli toparlar bu "Gurluşlar", "Geçiriji gurmalar (desgalar) we "Maşynlar we enjamlar toparlarydyr. Olary esasy fonduň işjeň bölegi diýip atlandyryýarlar, sebäbi olar önümçilik hereketine gös-göni gatnaşýarlar, taýýar önümi öndürmeklik bilen meşgullanýarlar.

Nebiti gaýtadan işlemede ölçeg we sazlaýyş gurluşlaryň udel agramy ýokary bolýandygyny bellemek gerek. Ol nebit gaz toplumynyň kärhanalary bilen deňeşdirilende nebiti gaýtadan işleme pudagynyň has ýokary derejede awtomatlaşdyrylandygyna şaýatlyk edýär.

Himiýa toplumynyň kärhanalarynyň esasy fondlarynyň gymmaty we göwrümi ýyl-ýyldan ýokarlanýar we ägirt puly emele getirýär.

Soňky ýyllarda wagtal-wagtal esasy fondlaryň gymmatynyň we amortizasiýa tutumlarynyň ululygynyň indeksasiýasy geçirilýär.

3.2. Esasy fondlara baha bermek usullary.

Esasy fondlaryň bahalandyrylmasy üçin fiziki we gymmat görkezijileri ulanylýar.

Bahalandyrmanyň fiziki görnüşi ep-esli derejede tehniki herekeriniň aýratynlyklary bilen we senagatyň her bir pudagynyň esasy fondlarynyň düzümi bilen kesgitlenilýär. Fiziki görkezijide, adaty bolşy ýaly, has wajyp görnüşdäki enjamlar, ýagny gös-göni maksat edilen önümi çykarmaklyga niýetlenen we kärhananyň önümçilik gymmatyny kesgitleýän enjamlar hasaba alynýar, şonuň üçin fiziki görkezijiler ulanylmanyň çäkli

ýagdaýyna eýedirler, sebäbi olarda diňe bir görnüşdäki esasy fondlary bahalandyryp bolýar.

Haçan-da bir kärhananyň ýa-da бүтін himiýa toplumynyň ygtyýarlygynda bar bolan esasy fondlaryň ählisini olaryň iş bereketini yzanamak üçin balralandyrmalc zerurlygy yüze çykça gymmat görkezijilerinden peýdalanýarlar.

Esasy fondlar başlangyç galyndy we dikeldiş gymmatlyk boýunça bahalandyrylýar.

1. Başlangyç gymmatlyk. Bu esasy fondlary edinmeklige ýa-da gumiaklyga, şol sanda daşamak, gurmak we montaz üçin edilen ähli çykdaýjylary şöhlelendrýär. Şeýlelikde bu esasy fondlaryň kärhananyň balansyna hasaba alnan pursadyndaky gymmatlyk

$$C=S.+Z+Z$$

şu yerde S_0 =enj amlaryň ýa-da gurluşygyň gymmaty (nyrhy), man.

Z_t =öndürijiden gurulma yere getnamak üçin transport çykdaýjylary (ýükleýiş-düşüriş işleriniň gymmatyny hasaba alma bilen), man.

Z_m -ulanyлма yerinde gurluşyk-montaz işleriniň isleriniň gymmaty. man.

Başlangyç gymmatlyk amortizasiýa tutumlaryň möçberini kesgitlemek üçin peýdalanylýar we esasy fondlaryň бүтін gulluk etme möhleti döwründe üýtgemeýär. Amortizasiýa tutumlarynyň hasabyna esasy fondlaryň önümçilik bereketine gatnaşmagy döwürde olaryň doly öwezi doldurylmalydyr.

2Galyndy gymmatlyk.Gulluk etme derejesine baglylykda esasy fondlar tozup başlaýarlar we olaryň başlangyç gymmaty peselýär. Başlangyç gymmat bilen amortizasiýa tutmalarynyň arasyndaky tapawuda galyndy gymmatlyk diýilýär:

$$S_0=S-A$$

şu yerde. A-amortizasiýa tutmalaryň ululygy, man.

Esasy fondlaryň peýdalanylan böleginiň (kөнelen böleginiň gymmaty amortizasiýa tutumlary bilen bahalandyrylýar.

Galyndy gymmatlyk esasy fondlaryň haýsy böleginiň tölenmän galanyny, häzirki wagtda esasy fondlar başlangyç çykadjylaryň nähili bölegine eýediklerini görkezýär. Bu bahalandyрма boýunça kärhananyň esasy fondunyň tozma (könelme) derejesi barada aýdyp bolýar.

Esasy fondlaryň material taýdan we model taýdan könelmelerini tapawutlandyryrlar.

Esasy fondlaryň material taýdan könelmesi bu-önümçilik hereketine gatnaşmagyna görä kem-kemden ilkişadaky harydyň isleg ödäp bilijilik ukybynyň ýitmekligi, şol sebäpli olar işe ýaramaz bolup, täze zähmet serişdeleri bilen çalşyrylmasyny talap edýärler.

Esasy fondlaryň model (görnüş) taýdan könelmesi täze, has öndüriljekli we häzirki döwre laýyk gelýän zähmet serişdeleriniň döredilmesi bilen, ýagny esasy fondlaryň doly material taýdan könelme gymmatynyň peselmesi bilen häsiýetlendirilmelidir.

şu ýerde S_{ps} we S_{pn} -täze we köne zähmet serişdeleriniň başlangyç gymmatlygy, man.

W_s we W_n -fiziki taýdan hasaplamada köne we täze zähmet serişdeleriniň ýyllyk öndürilijiliği T_{as} we T_{an} -köne we täze zähmet serişdeleriniň amortizasiýa döwri, ýyllar.

T_s -köne enjamlarynyň peýdalanmadyk gulluk möhleti, ýyly.

Esasy fondlaryň başlangyç gymmatlygynyň öweziniň doldurylma derejesine görä galyndy gymmatlygy kemelýär. Ol başlangyçdan (peýdalanmanyň başlangyç döwründen) nula çenli (enjandan peýdalanma döwründen tamamlanma pursadyna çenli) üýtgeýär.

Galyndy gymmatlygynyň görnüşi bolup ýapylan (ýok edilen) gymmatlyk çykyş edýär, ol peýdaly (polozitel) ululyga ýa-da nula deň bolmalydyr.

Esasy fondlaryň ýapylan (ýok edilen) gymmatlygy metallalomyň gymmaty bilen onuň alynmasyna edilen çykadjylaryň arasyndaky tapawut ýaly kesgitlenilýär.

şu yerde Z-demontaž. işlerine çykadjylar (ýükleýiş-düşüriş işlerini goşmak bilen), man.

Haçanda metallolomyň gymmaty demontaž we harçlanan çykadjylardan az bolsa, ýatryjy (ýapylan) gymmatlyk nula deň.

3.Dikeldiş gymmatlyk. Bu bahalandyrylma döwründen soňky üýtgân şertlerde esasy fondlaryň gymmaty, ýagny berlen görnüşdäki enjamyň döredilmesi, şu gün nâhili gymmata eýe bolýandygyny görkezýär.

Esasy fondlaryň önümçilik şertleriniň üýtgemegi bilen, olaryň gynimaty hem üýtgeýär. Hereket ediş derejesine görä köplenç kärhanalarda, hasam eger peýdalanma möhleti köp ýyllar bilen hasaplanylsa, dürli wagtlarda alnan emma dürli nyrlara eýe bolyan meňzeş esasy fondlar üýşýär.

Bu ýagdaý amortizasiýanyň hasaplanylmasy üçm we hasaba alynmasy üçin kynçylyk döredýär. sebäbi enjamyň her bir görnüşine ulanma döwrüne baglykda amortizasiýa tutamlaryň möçberleri kesgitlenilyar. Amortizasiýanyň hasaba alnmasyny we hasaplanylmasy ýeňilleşdirmek üçin bu fondlary bir ölçeg bilen bahalandyrmak, ýagny dikeldiş gymmaty boýunça esasy fondlaryň düýpli derňenmesini (tazeden bahalandyrylmasyný) geçirmek zerurlygy ýüze çykýar.

Esasy fondlaryň bazar nyrry diýlende bu fondlaryň erkin bâsdeşler bazarynda satylmasy ýagdaýynda satyjylar we alyjylar şertnamasyndaky belleniýân nyrrh.

Şonda alyjylaryň we satyjylaryň oýlanyşykly hereket etmegi kanun bozulmazlygy şertleşik obýektiniň howlukmaç satylmaklyga mätäç bolmazlygy şertleşigiň tölegi bolsa pulmaýa görnüşinde edilmekligi we goşmaça şertleriň bolmazlygy talap edilýar.

Esasy fondlaryň düýpli derňelmesinde esasy fondlaryň doly dikeldiş we galan dikeldilmeli gymmatyny kesgitlemek zerur. Doly dikeldilme gymmaty hökmünde bazar nyrrhyny ulanylanda täzeden bahalandyrma wagtynda kärhanadaky bar bolan esasy fondlara meňzeş bolan esasy fondlaryň täze (ýañadan

öndürilen) görünüşlerini alyp boljak nyrhlar alynýar. Eger edil şunuň ýaly mysallar ýok bolsa, tehniki häsiýetnamalarynyň deňeşdirilmesiniň üsti bilen gymmaty anyklanylan meňzeş bolan obýektler boýunça kesgitlemeli bolýar.

Esasy fondlaryň düýpli derňemesinde (täzeden bahalandyrylmasynda maslahat berilýän koefisiýentler boýunça dikeldiş gymmaty olaryň balans gymmatynyň degişli bolan koefisiýentine (k) köpeldilmesi bilen anyklanylýar: $C_B = C_b \cdot k$

Dürli döwürlerde alnan esasy fondlara her döwrüň özüne degişli bolýan koefisiýentleriň ulanylýandygyny göz önüne tutulmalydygyny belläp geçmeli.

Düýpli derňewden geçen esasy fondlar dikeldilme gymmaty boýunça, ondan soňky girizilenler bolsa başlangyç gymmaty boýunça kärhananyň balansynda durýarlar.

Şeýlelikde, esasy fondlaryň nyrh bilen baglanyşykly bahalandyrylmasyň ähli üç görnüşi kärhanada bir wagtyň özünde ulanylyp, dürli maksatlar üçin hyzmat edýärler. Esasy fondlaryň peýdalanylmaga tabşyrylan pursady gymmatlygyny absolýut doly ululygy bahalandyrylmanyň ähli görünüşlerinde birmeňzeş bolar. Başlangyç gymmatlyk doly tozma könelmä çenli üýtgemän galýar. Galyndy gymmatlyk wagtyň geçmegi bilen peselýär, dikeldiş gymmatlygy bolsa, dürli ýagdaýlaryň we şertleriň täsir etmeginde üýtgeýär.

3.3. Esasy fondlaryň amortizasiýasy we ýoýulmagy.

Esasy önümçilik fondlary uzak wagtyň dowamynda önümçilik hereketine gatnaşýarlar, olar wagtyň geçmegi bilen könelýärler, olaryň gymmatlygy peselýär we bölek boýunça öndürilen önüme geçýär hem-de önümiň özüne düşýän gymmatyna goşulýar. Netijede, önümçilik hereketiniň gidişinde esasy fondlaryň doly könelme pursady bolup geçýär. Bu bolsa esasy fondlaryň isleg ödäp bilijilik ukybynyň hem-de taýýar önümiň özüne düşýän gymmatyna geçip, esasy fondlaryň gymmatynyň ýitýändigini aňladýar.

Esasy fondlaryň gymmatynyň täze önüme meýilnamaly (planly) geçmegine amortizasiýa diýilýär. Önümiň özüne düşýän gymmatyna goşulýan serişdelere bolsa amortizasiýa tutumlary diýlip atlandyrylýarlar. Amortizasiýa tutumlarynyň önümçilik hereketiniň dowamynda esasy fondlaryň dargan we könelen bölekleriniň gymmatynyň öwezini doldurmak üçin zerur bolan öndürilýän önümiň özüne düşýän gymmatynyň wajyp bölegi bolup çykyş edýärler.

Himiýa toplumynyň kärhanalarynda her ýyl we her aý taýýarlanylýan önüme geçirilmeli bolýan amortizasion tutumyň iň amatly ululygyny kesgitleme zerurlygy hemişe döreýär. Bu ululygyň kesgitlenilmesindäki ýalňyşlyk kärhananyň ykdysady ýagdaýyna uly täsir edýär.

Amortizasion tutumlarynyň möçberiniň ýokarlandyrylmasynda belli bir döwürdäki önümiň özüne düşýän gymmaty onuň dogry kesgitlenilmesindäki ýokary bolýar şonda kärhananyň salgyt salynýan girdeji amortizasion tutumlarynyň ýokarlanmasynyň hasabyna peselýär. Eger, amortizasiýa tutumlarynyň ululygy kemeldilse önümiň özüne düşýän gymmaty peselýär we girdeji ýokarlanýar. Şonda girdejä bolan salgyt we salgyt tutumlarynyň beýleki görnüşleri ýokarlanýar.

Ýyl boýunça amortizasion tutumlarynyň jemi her ýyl özüne düşýän gymmatyna geçýän esasy fondlaryň gymmatynyň bölegini şöhlelendirýän amortizasiýanyň bolmaly möçberi (normalary) boýunça kesgitlenilýär. Amortizasiýanyň bolmaly möçberi mümkingadar enjamyň her bir görnüşiniň bir ýylky dargamasynyň gymmatyna laýyk gelmelidir we onuň gulluk etme döwrüniň dowamynda könelme hem-de onuň önümçilikden aýrylma pursadyna çenli gymmadyň doly dikeldilmesi üçin ýeterlikli serişdeleriň toplanmagyny üpjün etmeli. Esasy fondlaryň gymmatynyň doly dikeldilmesine niýetlenen amortizasion tutumlary renowasiýa üçin tutmalar diýlip atlandyrylýarlar. 1991 -nji ýyldan başlap kapital (düýpli) abatlaýyş işleri üçin hem amortizasion tutumlary bellenýändigini aýdyp geçmeli. Häzirki esasy fondlary ähli

görnüşleriniň abatlaýyş işleri üçin tutumlar esasy fondlaryň aýratyn görnüşlerine bölüşdirmän umumy kärhana boýunça geçirilýär. Renowasiya üçin amortizasion tutumalaryň bolmaly möçberi (normasy) aşakdaky formula boýunça hasaplanýlar:

$$H_r = \frac{S_p - S_l}{S_p T} \cdot 100\%$$

şu yerde, T-enjamyň gulluk ediş möhleti, ýyl.

Amortizasiýanyň bolmaly möçberi esasy fondlaryň başlangyç gymmatyna baglylykda prosentlerde aňladylýar. Amortizasiýanyň bolmaly möçberiniň dogry kesgitlenilmesi üçin ilki bilen enjamyň gulluk etme döwrüni anyklamak gerek.

Önden ulanylmada bolan enjamlaryň gulluk ediş wagtyny tehniki pasportlarda üýşýän hakyky maglumatlardan ugur alyp kesgitleýärler. Enjamyň tehniki pasportlary bu maksat üçin uly ähmiýete eýe bolýarlar. Tehniki pasportlar esasy fondlaryň aýratyn görnüşleriniň her birine ulanylyp başlanylan pursadyndan önümçilik hereketine gatnaşmagynyň soňky pursadyna çenli alnyp barylýarlar. Tehniki pasportlarda enjamyň peýdalanylmasyň şertlerini häsiýetlendirýän ähli maglumatlar belleniýär: ulanylmaga girizilen wagty, iş rejesi, önümberrijiligi, abatlaýyş işleri we möhleti, peýdalanylmagyň kadaly gidişiniň bozulmasyna sebäpler, enjamyň işden aýrylmasynyň wagty we sebäpleri we ş.m.

Himiýa toplumynyň kärhanalarynda entek ulanylmadyk täze enjam peýdalanylanda gulluk etme möhleti berlen toplumda işlenme şertlerine gönükdirilmesi bilen senagatyň beýleki pudaklarynyň tejribesinden ugur alyp kesgitlenilýär.

Indi çykarylýp başlanan has täze enjamyň ulanylma möhletini kesgitlemek üçin ekspert bahalandyrmadan peýdalanylýar. Esasy fondlaryň amortizasiýasynyň bolmaly möçberi olaryň iş şertleri baradaky hakyky maglumatlaryň toplanmasyna görä anyklanylýar, wagtal-wagtal seredilip durulýar. Gazylyp çykarylýan nebit skwažinalaryň peýdalanylmasyň normatiw möhleti 15 ýyl diýlip kesgitlenilen, amortizasion tutumlary

ýylyna başlangyç nyrhlardan 6,7% deň paýlar boýunça hasaplanylýar.

Nebiti gaýtadan işleýiş we nebit himiýa kärhanalaryndaky tehnologiýa gurluşlarynyň köpüsi üçin amortizasiýanyň bolmaly möçberi ortaça 12% möçberinde kesgitlenilýär.

Önümçilige ylmy-tehniki üstünlikleriniň girizilmesini we esasy fondlaryň işjeň bölekleriniň tehniki ösüşini we tüzelenmesini çaltlaşdyrmakda kärhanalaryň höwesini ýokarlandyrmak üçin maliýe şertlerini döretmek maksady bilen kärhanalar esasy fondlaryň işjeň böleginiň amortizasiýasynyň täzeleme usulyny peýdalanmaga hukuklydyrlar.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýa esasy fondlaryň gulluk etmäniň normatiw möhleti bilen deňeşdirip olaryň balans gymmatynyň önümçiligiň tutumlaryna has tiz doly geçirilmesiniň ýörite usuly bolup çykyş edýär. Kärhanalar çaltlaşdyrylan amortizasiýa usulyny aşadaky sanalyp geçilýän ýagdaýlarda ulanylýan esasy fondlar bilen geçirip bilýäres, eger bu fondlar hasaplaýyş tehnika serişdeleriniň, materiallaryň, enjamlaryň we gurallaryň täze kämilleşen görnüşleriniň öndürilmesini ýokarlandyrmak üçin ulanylýan bolsalar, eger olar tarapyndan dargan we model taýdan könelen enjamlaryň, abzallaryň has öndürijilikli işi bilen doly çalşyrylma geçirilse.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýa girizilende kärhanalar onuň hasaplap çykarylmasynyň deň ölçegi usulyny ulanýarlar, şonda bellenen tertipde tassyklanylýan degişli bolan inwentar obýektine ýa-da olaryň toparyna göni ýa-da doly dikeldilme üçin ýyllyk amortizasiýa tutumlarynyň bolmaly möçberi ýokarlanýar, emma iki esseden köp däl.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýanyň hasap edilen usuly maşynlaryň, enjamlaryň we ulag serişdeleriniň aşadaky serişdelerine degişli bolmaýar:

-gulluk etme möhleti 3 ýyldan geçmeýän maşynlar, enjamlar we ulag serişdeleri;

-hakyky geçilen 1000 km-den hasaplanyp maşynyň gymmatyndan %-de kesgitlenýän normalar (bolmaly möçberler)

boýunça renowasiýa üçin amortizasiýanyň hasaby edilýän göçme awtomobil ulagy.

-synaglaryň (barlaglaryň) diňe käbir görnüşinde ulanmaga we belli bir önümiň çäkli möçberini öndürmeklige niýetlenen örän seýrek duş gelyän tehnika we enjamlar.

Esasy fondlaryň täzeden bahalandyrylmasyndan we amortizasiýanyň ösmeginden soň maliýe ykdysady görkezijileri ýaramazlaşyp biljek kärhanalar we edaralar üçin amortizasiýa indeksasiýasynyň peselýän koeffisiýentleri peýdalanylýar.

Bellenilen koeffisiýentleriň ulanylmasy we derejesi baradaky karar salgyt gullugynyň ýerli edarasyna bu hakda habar berilmesi bilen kärhananyň ýa-da edaranyň ýolbaşçysy tarapyndan kabul edilýär.

Maddy däl aktiwler boýunça amortizasiýanyň hasaplanylmasynyň aýratynlyklaryny belläp geçmeli.

Maddy däl aktiwleriň könelmesi başlangyç gymmatyna we olaryň peýdaly ulanylmasyň möhletine esaslanyp kärhana tarapyndan hasaplanylýan möçberler (normalary boýunça her aý taýýar önümiň özüne düşýän gymmatyna degişli bolýar. Maddy däl aktiwleriň peýdaly ulanylma möhleti kärhananyň hereket ediş möhletinden köp bolmaly däl.

Peýdaly ulanylmanyň möhletini kesgitläp bolmaýan maddy aktiwler boýunça könelme normalaryny 10 ýyl hasabyndan kesgitleýärler, emma olaryň ol kärhanalaryň hereket ediş möhletinden geçmeli däl.

Ykdysady nukdaý nazardan ähli maddy däl aktiwler ulanylma hereketinde (prosesinde) öz gymmatyny ýitirmeýändigleri, ýagny amortizasiýalaşmaýanlygy şübhesizdir.

Haryt belgileri, islendik bir zat bilen peýdalanmanyň möhletsiz hukugy we ş.m. şuna mysal bolup bilerler. Emma, eger kärhana üçin balansyndaky ähli maddy däl aktiwleri amortizasiýalaşdyrmak maksadalaýyk bolsa, kärhana ony edip biler.

Daşary ýurt himiýa senagatynyň tejribesinde amortizasiýanyň hasaplanylması üçin iki usuldan peýdalanýarlar: çyzykly

(lineýnyý) (esasy fondlaryň gymmatyna den ölçegli) we çaltlandyrylan.

Çyzykly usul ýurdumyzyň iş tejribesinde ulanylýan usula-esasy fondlaryň gulluk etmäniň normatiw möhletine esaslanyp amortizasiýanyň hasaplanylmasynyň usulyna meňzeş. Has ýaýran usul bu-çaltlaşdyrylan usuldur.

Ol birnäçe görnüşli bolýar: regression (yza gaýtma), kubometr boýunça (gazylyp çykarylýanyň göwrümine deň) we kumulýatiw.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýanyň regressiw usulynda amortizasiýa tutumlarynyň ýyllyk jemi $A=S*K *T$ formula boýunça kesgitlenilýär.

Bu ýerde S-esasy fondlaryň galyndy gymmaty; K-çaltlaşdyrylan koeffisiýenti; T-amortizasiýa döwri.

Bu usulda proporsional hasaplan çykarylma üçin kesgitlenilen amortizasiýanyň prosenti çaltlaşdyrma koefisiýentine ulaldylýar (köpeldilýär). Amortizasiýanyň hasaplanylması esasy kapitalyň başlangyç gymmatyndan dälde galyndy gymmatyndan edilýär. Çaltlaşdyrma koefisiýenti adatça 1,5-2 deň alynýar. Regression (yza gaýtma) usuly esasy kapitalyň hereketiniň ilkinji ýyllarynda olaryň esasy fondlaryny hasapdan çykma hereketiniň (prosesiniň) tizleşdirilmesine alyp barýar.

Amortizasiýa tutumlaryň hasaba alynmasynyň kynlygyny we çaltlaşdyrma koefisiýentiniň ykdysady taýdan esaslandyryp bolunmaýandygy bu usulyň kemçiligi bolup çykyş edýär.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýanyň ikinji görnüşi kubometr boýunça kubometrly usuly skwažinalaryň renowasiýasyna, ýagny tutulýan (saklanýan) tutumlar gazylyp çykarylmanyň göwrümine deň, sebäbi, olaryň gulluk etme möhleti ýatakdan gazylyp alynmanyň döwrüne bagly.

Çaltlaşdyrylan amortizasiýanyň üçünji görnüşi kumulýatiw usulydyr.

3.4. Pudakdaky esasy fondlaryň ulanmakda gowulanmagyň ýollary. Önümçilik kuwwatlarynyň

peýdalanylmasynyň netijeliligi önümçilikde önümiň hilini ýokarlandyrmak boýunça işleriň girizilmesi bilen ep-esli derejede ýokarlanýar.

Himiýa toplumynyň kärhanalarynyň tehniki derejesini, esasy fondlaryň peýdalanylmasynyň netijeliliginiň bahalandyrylmasy has wajyp ähmiýete eýe bolýar. Esasy fondlaryň oýlanyşykly peýdalanylmasy kärhananyň hojalyk hereketiniň ähli taraplaryna aýgytly täsir edýär.

Esasy fondlaryň peýdalanylmasynyň derňewinde **umumylaşdyrylan, bölekleyin we kömekçi** görkezijileri öz içine alýan görkezijiler ulgamlaryny (toparyny) ulanýarlar.

Esasy fondlaryň peýdalanylmasynyň has wajyp umumylaşdyrylan görkezijisi bolup esasy fonduň önüm berşi, esasy fondlaryň birliginden alnan önüm çykyş edýär. San taýdan esasy fondlaryň önüm berşi umumy önüm möçberiniň (Q_w) esasy fondlaryň orta ýyllyk gymmatyna (S) bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär:

$$F_{ot} = Q_w / S_{sr}$$

Esasy fondlaryň önüm berşi esasy fondlaryň birliginiň kömegi bilen önümiň nähili möçberiniň öndürilýändigini görkezýär. Esasy fondlaryň gymmatynyň birligine näçe köp önüm düşse, şonçada olar netijeli ulanylýarlar.

Himiýa toplumynyň kärhanalarynda esasy fonduň önüm berşini esasy önümçilik fondunyň gymmatynyň birligine düşýäni bilen kesgitleýärler. Bu ýagdaýda esasy fondlaryň önüm berşi doly diýlip atlandyrylýar. Ol belli bir döwürde öndürilen önümiň möçberiniň esasy önümçilik fondlarynyň orta ýyllyk gymmatyna we dolanyşyk serişdeleriniň normirlenýän (kadalan) bölegine bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

$$F_{ot} = Q_w / (S_{sr} + S_{ob}^n)$$

Esasy fondlaryň orta ýyllyk gymmaty täze fondlar girizilen we köneleriň aýrylan möhletine esaslanyp ortaça hasaplanylýan ululyk ýaly kesgitlenilýär.

Esasy fondlaryň önüm beriş möçberi näçe köp bolsa esasy fondlar şonçada netijeli peýdalanylýar we tersine. Şonuň üçin

her bir kärhanada esasy fondlaryň döredilmesine we edinmesine ulanylýan her bir manadyň has köp önüm we girdeji berer ýaly ähli mümkinçiliklerinden peýdalanmak zerurdyr. Esasy fondlaryň önüm berişiniň ýokarlanmasy bilen täze önümçilik obýektleriniň gurulmaklyk zerurlygy peselýär, kapital goýumlary maddy we zähmet resurslary tygşytlanylýar. Esasy fondlaryň önüm berişiniň görkezijisine ters bolan görkeziji esasy fondlaryň harçlanylşynyň netijeliligi diýlip atlandyrylýar.

Önümiň harçlanylşynyň netijeliligi özümiň ýyllyk göwrüminiň birligine düşýän esasy fondlaryň sanyny häsiýetlendirýär.

San taýdan esasy fondlaryň harçlanmasynyň netijeliligi esasy fondlaryň orta ýyllyk gymmatynyň (S) bu fondlaryň kömegi bilen öndürilen özümiň tutuş göwrümüne (O_w) bölünmesi bilen kesgitlenilýär:

Esasy fond bilen enjamlaşdyrylmanyň görkezijisi zähmet netijeliliginiň derejesini häsiýetlendirýär. Ol esasy fondlaryň gymmatynyň has uly smenadaky işçileriň orta sanaw sanyna bölünmesi bilen kesgitlenilýär:

Esasy fond bilen enjamlaşdyrylmanyň görkeziji işinden başgada, zähmetiň maşynlar bilen enjamlaşdyrylanlygynyň görkezijisi hem peýdalanylýar. Ol zähmetiň esasy fondlarynyň işeňňir bölegi (S) bilen üpjün edilmesiniň derejesini häsiýetlendirýär.

Esasy fondlaryň ýagdaýlarynyň aýratyn görkezijilerine aşakdaky koefisiýentler degişlidirler:

1. Esasy fondlaryň könelmesiniň koefisiýenti. Ol könelme ululygynyň (amortizasiýa tutumlarynyň ululygynyň- A_0) başlangyç gymmata (S) bolan gatnaşygyna deň bolýar:

2. Esasy fondlaryň täzelenmesiniň koefisiýenti. Ol belli bir döwürde täze girizilen esasy fondlaryň gymmatynyň (S_m) ýylyň ahyryndaky olaryň umumy gymmatyna (S_k) bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär:

$K, -S / S.$

teklibiň hem-de talabyň derňewine esaslanýan bu gurluşlar üçin meýilnamanyň döwre laýyk usullarynyň üstünde işlemek zerur. Täze şertlerde önümçilik kuwwatlaryndan peýdalanmanyň netijeliligini ýokarlandyrmaga kredit çeşmelerini oýlanyşykly peýdalanma boýunça kärhananyň bähbidini ösdürýän, bazaryň kredit-maliýe ulgamynyň (gurluşy) ýardam etmelidir. Nyrhyň emele gelme we salgyt ulgamynyň kämilleşdirilmesi uly ähmiýete eýedir. Nebit önümleriniň nyrhlarynyň kesgitlenilmesiniň täze usullarynyň üstünde işlemek zerur. Şeýlelikde himiýa toplumynyň kärhanalarynyň bazar ykdysadyýetine geçmegi bu döwrüň esasy guramaçylyk-ykdysady prinsipleriniň (ýörelgeleriniň), önümçilik-hojalyk işleriniň guramaçylygynyň we dolandyrylmasynyň täze görnüşleriniň we usullarynyň, meýilnamalaşdyrylmasyny tiz hasaba alynmasynyň we derňewiniň üstünde gowy işlenilmesini talap edýär.

IV BAP

Himiýa pudagynyň aýlaw serişdeleri.

4.1. Aýlaw serişdeleriniň düzümi we gurluşy.

4.2. Aýlaw serişdeleriniň kadasy. Olary emele getirmegiň çeşmesi.

4.3. Himiýa pudagyň görkezijisi we aýlaw serişdelerini ulanmagyň gowulandyryş ýollary.

4.4. Pudagy haryt-enjam bilen üpjün etmek.

4.1. Aýlaw serişdeleriniň düzümi we gurluşy Önümçilik hereketiniň üznüksiz alnyp barylmagy we taýýar önümiň ýerlenilmegi üçin kärhananyň esasy fondlar bilen bir hatarda aýlanyşykda bolan fondlardan we dolanyşyk fondlaryndan emele gelýän dolanyşyk serişdeleri bolmalydyr.

Aýlanyşykdaky fondlar-bu zähmet predmetlery we kabir zähmet serişdeleriniň elementleridirler.

Olar bir önümçilik sikline hyzmat edip, ondan doly peýdalanylyp öz gymmatyny öndürilen önüme geçirýär.

Aýlanyşykdaaky fondlara üpjün edijiden gelen pursadyndan, tä olardan (ýa-da olaryň kömegi bilen) taýýar önüm alynýan pursadyna çenli kärhanada bar bolan zähmet predmetlery bolan - çig mal, materiallar, ýangyç we beýleki maddy resurslar degişlidirler.

Enjamlaryň abatlaýyş işleriniň geçirilmesi üçin ätiýaçlyk (zapasy) üçin bölekler, gymmat bolmadyk (birliги üçin kesgitlenilen gymmata çenli) we tiz könelyän (gymmatyna garamazdan bir ýyldan az hyzmat edýän) gurallar we inwentar hem aýlanyşykdaaky fondlara degişli bolýarlar.

Aýlanyşykdaaky fondlar hemişe maddy gymmatlyklaryň önümçiliginde bolýarlar we gös-göni ýa-da gytaklaýyn taýýar önümiň maddy düzümini emele getirýärler. Aýlanyşykdaaky fondlaryň düzümine geljek döwürleriň çykdaýjysy görnüşinde bolan maddy däl elementler(aýratyn bölekler) hem girýärler. Her bir kärhananyň önümçilik hereketinde dolanyşyk çäginde edýän dolanyşyk fondlary bolýar. Dolanyşyk fondlaryna: kärhananyň skladlaryndaky (gaplardaky) taýýar önüm ýüklenip ugradylma garaşylýan, ýükläp ýollanylan, emma ulanyjylara ýetmedik ýa-da olar tarapyndan tölenilmedik, şeýle hem kärhananyň bankdaky hasaplaşyk hasapnamalaryndaky pul-maýa serişdeleri we hasaplaşykdaaky serişdeler degişlidirler.

Aýlanyşykdaaky fondlaryň bir önümçilik döwrüniň dowamynda doly ulanylýanlygy sebäpli, olaryň gymmaty doly taýýar önümiň gymmatyna geçýär. Bu gymmatlyk amortizasiýa tutumlary bilen birlikde önümçiligiň dowamynda täzeden döran gymmatyň goşulmasy bilen köne (geçirlen) gymmaty emele getirýär.

Önümçilik prosessinde aýlanyşykdaaky fondlar (zähmet talap edýän predmetler) dolanyşyk serişdelerine, ýagny taýýar önüme geçýärler, soňra olar pul-maýa görnüşine eýe bolýarlar.

Pul-maýa girdejisiniň has köp bölegini kärhana täzeden zähmeti talap edýän predmetleri (zähmet predmetleri) satyn

alynmasyna we işçileriň zähmetiniň tölenmesine harçlanýar we proses (hereket) täzeden gaýtalanýar. Şeýlelikde aýlanyşykdaky fondlar we dolanyşyk fondlary yzygiderlilikde biri-birine öwrülýärler. Bu bolsa olary bir topara, ýagny dolanyşyk serişdeleri toparyna birleşdirmäge esas berýär.

Diýmek, dolanyşyk serişdeleri senagatyň aýlanyşykdaky fondlaryň we dolanyşyk fondlaryň pul aňlatmasyndaky jemini emele getirýär. Olar hem önümçilik çäginde, hem dolanyşyk çäginde hyzmat edýärler.

Kabul edilen klassifikasiýa boýunça senagatyň dolanyşyk serişdeleriniň düzüminde aşakdaky toparlar tapawutlanýarlar.

1. Aýlanyşykdaky fondlar

1) Ulanyjylara ýetirilen, emma nirede saklanylanyna garamazdan entek peýdalanylmadyk we gaýtadan işlenilmedik önümçilik zapaslary (gorlary), ýagny çig mal, esasy we goşmaça materiallar, ýangyç, satyn alynýan ýarym taýýar önümler, gaplar, gurallar we gurluşlar, hojalyk inwentary we beýleki maddy gymmatlyklary. Çig mal we esasy materiallar diýlende öndürilýän önümiň esasyny emele getirip ýa-da önümiň taýýarlanylmasynda zerur komponenti (emele getirilişi) bölümünde çykyş edip, düzümine doly geçýän materiallaryň görnüşleri düşünilýär.

Goşmaça materiallar bolsa tehnologik prosessine (hereketine) gatnaşyp, reaksiýanyň tizligine, önümiň görnüşine we hiline täsir edýärler, ýöne onuň esasyny emele getirmeyärler.

2) Tamamlanylmadyk önümçilik we öz taýýarlanan ýarym taýýar önümleri.

Tamamlanmadyk önümçilik bu-taýýar önüme öwrülýänçe önümçilik döwrüne gatnaşan predmetler (zähmeti talap edýän predmetler). Ýarym taýýar önümlere bolsa işläp taýýarlanmanyň bir döwrüni geçen, ýöne bu kärhananyň çäginde ýa-da onuň çäginde daşda indiki (soňky) işlenilmä mätäç bolýan zähmet predmetleri degişlidirler.

3) Beýleki zähmet predmetleri we geljekdäki döwrüň çykadjalaryna bolsa: täzelikler we oýlap tapyjylyk bilen baglanyşykly çykadjylar, proýektirleme boýunça çykadjylar we şuna meňzeşler degişlidirler.

2.Dolanyşyk fondlary

1. Kärhananyň skladyndaky (gaplardaky) taýýar önüm.
2. Ýoldaky (yüklenilip goýberilen) harytlar.
3.Bankdaky, akkreditiwlerdäki hasaplaşyk hasapnamalaryndaky ýa-da kärhananyň gazyndanky pul-maya serişdeleri.
4.Üpjün edijiler we alyjylar bilen hasaplaşyklardaky serişdeler. Senagatyň serişdeleri bir wagtyň özünde sanalyp geçilen toparlaryň ählisinde bolýarlar we üznüksiz aýlanýarlar. Dolanyşyk serişdeleriň umumy jeminde aýratyn toparlaryň arasyndaky gatnaşyk kärhananyň tehnologiýa we önümçilik aýratynlyklary bilen, şeýle hem onuň geografik ýerleşşi bilen (üpjün edijilerden we alyjylardan daşlygy bilen), maddy-tehniki taýdan üpjün edilmesiniň guralmasy, ulanylýan ulagyň görnüşi we beýlekiler bilen kesgitlenilýärler.

Täze maddy gymmatlyklar önümçilik prosesinde emele gelýänligi sebäpli dolanyşyk serişdeleriň düzümi (şonuň üçin olaryň peýdalanylmasyň netijeliligi hem) olaryň näçe köp bölegi önümçilige hyzmat etse, ýagny dolanyşyk serişdeleriň umumy jeminde aýlanyşykdaky fondlaryň udel agramy näçe ýokary bolsa, şonça hem has amatly (oňaly) bolar.

Ýurduň ykdysadyýetiniň kadaly ösüşinde dolanyşyk serişdeleriň esasy bölegi (80-85%) aýlanyşykdaky fondlaryň paýyna düşýär.

Nebiti gaýtadan işleýiş we nebit himiýa senagatynda çig mal we goşmaça materiallar degişlilikde, 34,6% göterimi we 50,6% göterimi tutýarlar. Nebit gaz senagatynyň ähli pudaklary boýunça ýokary udel agram gymmat bolmadyk we tiz könelýän gurallaryň, gurluşlaryň, inwentaryň we abatlaýyş işleri üçin zapas bölekleriň paýyna düşýär.

4.2. Aýlaw serişdeleriniň kadasy. Olary formirlemegiň çeşmesi. Düzgüne salma usulyna baglylykda dolanyşyk serişdeleri kadalaşdyrylýanlara we kadalaşdyrylmaýanlara bölünýärler (normalaşdyrylýan we normalaşdyrylmaýanlar). Kadalaşdyrylýan dolanyşyk serişdelerine kärhananyň işiňiň üznüksizligini üpjün etmek üçin zerur bolan maddy gymmatlyklaryň we çykdajylaryň görnüşleri, önümçilik zapaslary, tamamlanmadyk önümçilik we öz taýýarlan ýarym taýýar önümleri, geljek döwürleriň çykdajylary we kärhananyň skladyndaky (gaplardaky) taýýar önümler degişlidirler. Dolanyşyk serişdeleriniň bu toparlarynyň her haýsy boýunça kärhana hemişeki zapaslaryň (gorlaryň) çäginde ýa-da dolanyşyk serişdeleriniň normatiwini (bolmaly möçberini), ýagny kärhana zerur bolan dolanyşyk serişdeleriniň mukdardaky jemini kesgitleýär.

Normirlenmeýän (kadalaşdyrylmaýan) dolanyşyk serişdelere dolanyşyk çäginde bolýan (kärhananyň skladlaryndaky taýýar önümden başga), emma önümçilik prosesiniň (hereketiniň) kadaly akymyna täsir etmeýän dolanyşyk serişdeleri, ýagny hasaplaşyk hasapnamalaryndaky, akkreditiwlerdäki we gaznalardaky pul-maýa serişdeleri, hasaplaşykda serişdeler, ýüklenilip goýberilen, ýöne alyjylar tarapyndan tölenilmedik harytlar degişlidirler. Dolanyşyk serişdeleriniň bu elementleriniň ululygy, adaty bolşy ýaly köplenç we ep-esli derejede üýtgeýär we şonuň üçin olara normatiwleri (bolmaly möçberleri) kesgitlemek kyn bolýar.

Aýlanyşyk serişdelerini normirllemek (kadalaşdyrmak, bolmaly möçberi kesgitlemek) diýende, maddy resurslaryň harçlanmasynyň we zapaslarynyň bolmaly möçberleriniň üstünde işlenilme, şeýle hem dolanyşyk serişdeleriniň normatiwiniň hasaplanylmasý düşünilýär.

Maddy çeşmeleriň harçlanmasynyň bolmaly möçberi (normasy)-bu çig malyň, önümiň birligini öndürmeklige materiallaryň ýa-da önümçiligiň belli bir meýilnamalaşdyrylan

şertinde bellenen hildäki işiň meýilnama boýunça mümkin bolan iň köp mukdarydyr.

Normalar (bolmaly möçberler) wagtyly-wagtynda seredilip durulmalydyr.

Peýdalanylmaly maksadyna we hasiýetine görä harçlanmanyň normalary aşakdaky alamatlar boýunça klassifisirlenýärler: agregasiýa derejesi boýunça, çig malyň we materiallaryň nomenklaturasynyň ulanylma derejesi boýunça we hereket ediş döwri boýunça.

Agregasiýanyň derejesi boýunça enjamyň kabir görnüşiniň ýa-da taýýar önümiň belli bir görnüşini üçin diňe berlen kärhana üçin niýetlenen aýratyn normalar we birmeňzeş önümi öndürýän kärhanalar toparyna degişli bolýan toparlaýyn normalar bardyr. Aýratyn normalar normirlenýän çig malyň we materiallaryň görnüşiniň önümiň ýa-da işiň birligine edilýän çykdaýysyny kesgileýär. Toparlaýyn normalar önümçiligiň we işleriň göwrümüne belleniýän nomenklatura boýunça çig malyň we materiallaryň harçlanmasynyň ortaça ölçenilen ululygy ýaly hasaplanylýar. Çig malyň we materiallaryň nomenklaturasynyň ulanylma derejesi boýunça harçlanmalaryň normasy (bolmaly möçberi) ýöriteleşdirilenlere we jemleýjilere bölünýärler.

Maddy resurslaryň harçlanylma normalarynda peýdaly harçlanma, önümçiligiň kesgitlenilen tehnologiýasy bilen şertlendirilen tehnologik galyndylar we ýitgiler hasaba alynýarlar.

Kemçilik (brak) netijesinde, tehnologiýanyň bozulmasy, guramada önümçiligiň we üpjün edilmäniň näsazlygy we beýleki kesgitlenilen reglamentleriň we işlediş tärleriniň berjaý edilmezligi netijesinde dörän galyndylar we ýitgiler çig malyň we materiallaryň harçlanmalarynyň normalaryna girmeyärler. Maddy gymmatlyklaryň harçlanmasyny normirlemekligiň tejribesinde hasap-analitik usullary we koefisiýentler usuly peýdalanylýar.

Hasap-analitiki usuly çig malyň we materiallaryň harçlanmasynyň normasyny emele getirýän her bir element

(peýdaly harçlanma, tehnologik galyndylar we ýitgiler), berlen kärhanada maddy resurslaryň her bir anyk görnüşiniň peýdalanylmasyňyň tehnologik we guramaçylyk şertleriniň derňelmesine esaslanan hasaplaşyklar bilen kesgitlenilmesinden ybarat bolýar. Şonda ylmyň we tehnikanyň üstünliklerini, şeýle hem kärhananyň ýerleşen ýeriniň howa, tebigy-geografik we beýleki aýratynlyklaryny göz önüne tutmak zerur. Bu ugry ýene-de gös-göni hasaplama usuly diýip atlandyrýarlar. Çykdaýlaryň normalarynyň üstünde işlemegiň statistiki-analitik (tejribe) usuly geçirilen gözegçilikler, tejribeler, laboratoriya barlaglaryň esasynda önümiň birligini öndürmäge zerur bolan çig malyň we materiallaryň udel çykdaýjysynyň bellenişleri göz önünde tutulýar. Adat boýunça, bu usul goşmaça materiallaryň, mysal üçin, çalynýan ýaglaryň, sürtgi materiallaryň we ş.m. çykdaýlaryny normalaşdyrmak (bolmaly möçberini kesgitlemek) üçin ulanylýar.

Koeffisiýentler usuly önümçiligiň göwrüminiň üýtgemesine baglylykda dolanyşyk serişdeleriň hereket edýän normatiwleriniň köpeldilmesinden ýa-da kemeldilmesinden ybarat bolýar. Şonda ähli dolanyşyk serişdeleri üç topara bölünýär: önümçilik, önümçilik däl we ýöriteleşdirilen. Önümçilik dolanyşyk serişdelerine materiallar we tamalanmadyk önümçilik degişli, önümçilik däl serişdelere, zapas bölekler we gymmat bolmadyk zatlar, ýöriteleşdirilenlere geljek döwürleriň çykdaýlary we beýleki käbir elementler degişlidirler. Şonda önümçilik elementleri boýunça dolanyşyk serişdeleriň normatiwlerini önümçiligiň möçberiniň ösüşine deň bolan ölçegde, önümçilik däl dolanyşyk serişdeler boýunça-ösüşiniň käbir böleginde köpeldýärler. Ýöriteleşdirilen elementler boýunça dolanyşyk serişdeleriň normatiwi gös-göni hasap bilen kesgitlenilýär.

Koeffisiýentler usuly hasabyň ýönekeýligi bilen we dolanyşyk serişdeleriň göwrümüne täsir edýän wajyp ýagdaýlaryň kesgitlenilmesi bilen tapawutlanýlar. Şol bir wagtyň özünde, ol önümçiligiň gurluşyndaky özgerişler

netijesinde dörän hasaplaşyklarda näsazlyklary döredýär. Şonuň üçin koeffisiýentler usuly maglumat hasaplaşyklarynda dolanyşyk serişdeleriniň normatiwleriniň (bolmaly möçberiniň) hasaplanylmasynda ulanylýar.

Dolanyşyk serişdeleriniň normirlenmesi (bolmaly möçberiniň bellenilmesi) önümçilik zapaslarynyň bolmaly möçberiniň (normasynyň) we dolanyşyk serişdeleriniň normatiwiniň kesgitlenilmesinden ybarat bolýar. Önümçilik zapaslarynyň bolmaly möçberi (normasy)-bu kärhananyň kadaly hereketinde (işinde) ol ýa-da beýleki maddy gymmatlyklarynyň zapaslarynyň olaryň bir günki talabyna bolan gatnaşygyny häsiýetlendirýän görkeziji. Önümçilik zapaslarynyň bolmaly möçberi (normasy) belli bir görnüşdäki çig malyň, materiallaryň peýdalanyşynyň ortaça sutkalaýyn günlerde ölçenilýär.

Dolanyşyk serişdeleriniň normatiwi (bolmaly möçberi)-bu kärhana üçin iň az mukdarda zerur bolan haryt-maddy gymmatlyklaryň ortaça zapaslarynyň (ortaça galyndynyň) gymmatynyň pulda aňladylmasy. Normatiw-sutkada edilen çykdaýynyň ulylygynyň we önümçilik zapaslarynyň köpeldilmesiniň jemi bolýar. Maddy gymmatlyklarynyň zapaslarynyň normirlenmegi kärhananyň dolanyşyk serişdeleriniň dogry guralmagynyň we aýlanyşykly peýdalanylmagynyň zerur şerti bolýar. Dolanyşyk serişdelerini normalaşdyrmaklygyň esasy meselesi olaryň iň pes möçberinde önümçilik hereketiniň üznüksiz gitmegi üçin önümiň ýerlenilmegi we bellenilen möhletlerde hasaplaşyklaryň amala aşyrylmasy üçin zerur bolan şertleri döredýän öz dolanyşyk serişdeleriniň ykdysady we tehnik taýdan esaslanan normatiwlerini işläp taýýarlamakdan ybarat bolýar.

Dolanyşyk serişdeleriniň zapaslarynyň bolmaly möçberi (normalary) maddy gymmatlyklaryň görnüşleri, belgileri, ululyklary we ş.m. boýunça bellenilýär.

Kärhanada maddy gymmatlyklaryň zapaslaryň gündelik we kepilli (âtiýaç) zapaslaryna bölünýärler. Maddy gymmatlyklaryň gündelik zapaslary köplenç iki sany

nobatdaky üpjün edilmeleriň arasynda kärhananyň kadaly işini üpjün edýän möçberinde kesgitlenilýär. Nobatdaky üpjün etmäniň ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda ýa-da meýilnamanyň artygy bilen ýerine ýetirilen ýagdaýynda kärhananyň kadaly işini saklamak üçin kepilli ýa-da ätiýaç zapaslar döredilýär. Adatça, kepilli ýa-da ätiýaç zapas iň köp gündelik zapaslaryň 50%-geçmeli däl; kärhananyň sklad (ammar, baza) görnüşdäki üpjünçiliginde bu zapas bolmaýar. Kepilli ýa-da ätiýaç zapasy kärhana her gün talap edilýän, ýagny çäklendirilen görnüşleriň sanawyndaky maddy serişdeler boýunça döredýärler. Şeýle hem, has ýakyn ýerde ýerleşýän üpjün edijiden almak aňsat düşýän materiallar boýunça hem şeýle zapasy döretmeklige zerurlyk bolmaýar.

Dolanyşyk serişdelerine bolan talaby kesgitlemek üçin maddy gymmatlyklaryň zapaslarynyň möçberini pul aňlatmasynda bilmek zerur. Dolanyşyk serişdelerine bolan talaby aşakdaky formula boýunça kesgitleýärler:

$$O_{\text{ş}} = M H_z / T$$

şu ýerde, M-seredilýän döwürde maddy gymmatlyklaryň harçlanyşy, man.; H_z -maddy gymmatlyklaryň berlen görnüşiniň zapasynyň bolmaly möçberi, sut.; T-seredilýän döwrüň dowamlylygy, sut.

Dolanyşyk serişdelerine bolan talabyň bu umumy hasaplanýş formulasy senagatyň (kärhananyň) pudagyňyň aýratynlyklaryna baglylykda, hatda dolanyşyk serişdeleriň kabir görnüşiniň hasabynyň çykarylmasynda ep-esli derejede özgerip bilýär.

Zapas böleklere normatiwler hasaplanylýanda O_{zn} , hereket edýän tehnologik, kuwwat we beýleki enjamyň gurluşyndan kabir bölekleriň hyzmat edişi

şu ýerde, D-bir gurluşygyň birmeňzeş bölekleriniň (şaýlarynyň) sany; U-birmeňzeş gurluşlaryň sany, Nd -berlen bölegiň (şaýyň) zapas normasy. gün; K_u -berlen görnüşdäki ähli gurluşlarda zapas bölekleriň döwürlerinden, zapas bölekleriň (şaýlaryň) taýýarlanyş we üpjün ediliş şertlerinden ugur alýarlar (şaýlaryň) sanyny hasaba alýan, zapas bölekleriniň

(şaýlaryň) azaldylma koeffisiýenti; t_d -bir şaýyň hyzmat ediş möhleti, gün; S_d -bir şaýyň nyrhy, man.

Käwagt zapas böleklere dolanyşyk serişdeleriň normatiwi esasy fondlaryň berlen toparynyň balans gymmaty %-de kesgilenilýär. Köplenç zapas bölekler esasy fondlaryň balans gymmatynyň 4,0-4,5% göterimini emele getirýär.

Tamamlanmadyk önümçilik we öz taýýarlan ýarym taýýar onimlerine bolan dolanyşyk serişdeleriň normatiwleri önümçilik döwrüniň dowamlylygyna, ýagny çig malyň gaýtadan işlenilmä düşen pursadyndan taýýar önümiň çykyşyna çenli wagtyna baglylykda kesgitlenilýär. Eger kärhana önümçilik dürli möhleti bolan birnäçe atly önüm çykarýan bolsa, tamamlanmadyk önümçilige normatiwiň hasaplanylmasyny üçin önümçilik döwrüniň ortaça dowamlylygyny kesgitleýärler. Adatça, nebiti gaýtadan işleýän we nebit himiýa kärhanalarynda önümçilik döwrüniň dowamlylygy ujypsyz bolýar we birnäçe güni emele getirýär. Eger taýýarlanylýan önüme siňdirilýän maddy gymmatlyklar toplanýan bolsa, has gymmat durýan we zähmeti köp talap edýän prosessler (hereketler) tiz amala aşyrylmaýan bolsa, önümçilik döwri uzak dowam etse, tamamlanmadyk önümçilige bolan normatiw hasaplaşyga çykadjalaryň ösüş koeffisiýentine degişli düzedişler girizýärler. Şonda tamamlanmadyk önümçilige bolan dolanyşyk serişdeleriň normatiwleri (bolmaly möçberleri) baglylyk bilen kesgitlenilýär.

$$O_{np} = StK_n / T_{pl}$$

şu yerde, St -haryt önümiň meýilnamalaşdyrylan önümçiliginiň fabrik-zawod boýunça özüne düşýän gymmaty, man.; t -önümçilik döwrüniň dowamlylygy, gün; K_n -çykadjalaryň ösüşiniň koeffisiýenti; T_{pl} -meýilnamalaşdyrylan döwrüň dowamlylygy, gün.

Çykadjalaryň ösüş koeffisiýenti-bu tamamlanmadyk önümçiligiň we öz taýýarlan polufabrikatlaryň galyndylarynyň ortaça özüne düşýän gymmatynyň haryt önüminiň çykarylmasynyň

fabrik-zawod boýunça özüne düşýän gymmatyna bolan gatnaşygydyr.

Nebiti gaýtadan işleýän kärhanalaryň taýýar önüme dolanyşyk serişdeleriniň normatiwi (bolmaly möçberi) beýleki kärhanalar tarapyndan satylyan nebit önümleriniň, ýarym taýýar önümleriniň(sowda kärhanalaryna önümi tabşyryş şertleri we hasaplaşygyň tertibi boýunça) iň az göwrüminiň gymmatyny öz içine alýar.

Bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde dolanyşyk serişdelerine bolan talabyň kesgitlenilmesinde normirlemýän dolanyşyk serişdelerden başgada, kärhananyň debitor we kredit bergileri hasaba alynmalydyrlar.

Dünya tejribesinde dolanyşyk serişdelerine ýakyn bolýan maliýe peýdalanma zerurlyklary (FEP) diýilýän düşünjesinden peýdalanýarlar.

Maliýe peýdalanma zerurlyklar zapaslarda saklanylan serişdeleriniň we müşderi bergileri, hem-de kärhananyň üpjün edijilere bergileriniň arasyndaky serişdeleriniň tapawudyny we beýleki bergileri kesgitleýär.

$$FEP = S_{zap} + Z_d - Z_{kr};$$

şu yerde, Szap -önümçilik zapaslarynyň we taýýar önüm zapaslarynyň (gorlaryň) gymmaty; Zd -müşderi (debitor) bergileri; Zkr -üpjün edijilere borçnama karzlary (kreditor bergileri).

Başga kesgitleme boýunça maliýe-peýdalanma zerurlyklar-bu kärhanahyň gündelik (häzirki) üstünlikleri (aktiwleri) bilen gündelik bergileriniň (passiwleriň) arasyndaky tapawut.

Gündelik üstünlikler-bu esasy bölegiň hasaba alynmadyk wagtynda kärhananyň balansynyň üstünlikleriniň (aktiwleriniň). Üstünlikleriň esasy bölegi esasy fondlaryň we maddy däl aktiwleriň gymmatyny öz içine alýar.

Gündelik (gysga möhletli) bergiler (passiwler)-bu gysga möhletli kreditleriň we karzlaryň, gysga möhletli bergileriň we berlen döwürde tölenme wagty gelen uzak möhletli karzlaryň böleginiň jemi.

Maliýe peýdalanma zerurlyklaryň ululygy aşakdakylara bagly bolýar:

1) Peýdalanma we ýerlenme döwürleriniň dowamlylygyna, önümçilik zapaslary näçe tiz taýýar önüm bolsa, pula öwürlse, şonça hem zapasda olar az bolarlar.

2) önümçilik göwrüminiň ösüş depginlerine, önümiň öndürilmesiniň uly göwrümi materillara, çig mala, energiýa we beýlekiler köp pul talap edýär. Ondan başgada inflýasiýa şertlerinde kärhanalar nyrhalaryň indiki ýokarlanmasynda artyk tölemejek bolup, öz zapaslaryny köpeltmäge çalyşýarlar.

3) kärhananyň möwsümleýin maddy resurslar bilen üpjün edilmesine;

4) goşulan gymmatyň normasyna (bolmaly möçberine) we ululygyna, goýulan gymmatyň bolmaly möçberi näçe az bolsa, şonçada kärhana üpjün edijilere bergini köpeltjek bolup çalyşýar.

Goşulan gymmatlyk-bu öndürilen önümiň gymmatlygy bilen peýdalanylan maddy önümçilik serişdeleriniň (çig malyň, energiýanyň, materiallaryň, amortizasiýa tutumalarynyň we beýl.), hem-de başga kärhanalaryň hyzmatlarynyň gymmatlyklarynyň arasyndaky tapawut.

Goşulan gymmatlygyň bolmaly möçberi (normasy) goşulan nyrryň (DS) önümiň ýerlenilmesinden girdejä (Wr) %, bölünmesi bilen kesgitlenilýär.

$$MDS = (DS / WR) 100$$

Ähli sanalyp geçilen ýagdaýlar kärhananyň dolanyşyk serişdeleriniň ululygyna hem deň täsir edýärler.

4.3. Himiýa pudagyň görkezijisi we aýlaw serişdeleriniň ulanmagyň gowulandyryş ýollary. Senagatyň dolanyşyk serişdeleri hemişelik hereketde bolýarlar. Hemişe we birden ähli görnüşlerde bolmak bilen, şol bir wagtyň özünde olar bir görmüşden ikinjisine-çig maldan, esasy we goşmaça materiallardan tamamlanmadyk önümçilikden we ýarym taýýar önümlerden taýýar önüme we ýoldaky harytlara, taýýar

önümnden we harytlardan pul serişdelerine; pul serişdelerinden täzeden çig mala, esasy we goşmaça materiallara geçýärler. Netijede, önümçilik çäginä hem dolanyşyk çäginä öz içine alýan dolanyşyk serişdeleriň üznüksiz aýlanyşygy bolup geçýär. Bu prosess näçe tiz geçse, senagatda kadaly önümçilik hereketini üpjün etmek üçin, şonça-da dolanyşyk serişdeleriň az mukdary (jemi) talap edilýär. Diýmek, dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşygynyň çaltlandyrylmasy, olara bolan talaby peseltmek bilen, senagat pudagynyň ýa-da aýratyn kärhananyň hojalyk işiniň netijeliliginiň bir görkezijisi bolup çykyş edýär.

Dolanyşyk serişdeleri üznüksiz aýlanyşykda bolýandygy sebäpli, bir aýlawy beýlekisinden aýyrmak mümkin bolmaýar, şonuň üçin dolanyşyk serişdeleriň peýdalanyşygynyň ýa-da olaryň aýlanyşygynyň tizliginiň derejesini bahalandyrmak üçin goşmaça alamatlar boýunça edilýän hasaplaşyklardan peýdalanýarlar.

Dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşygy wagt boýunça hasaplanylýar, üstesinede ol aşakdaky görkezijiler bilen dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşygynyň ýa-da dolanyşyk serişdeleriň aýlaw sanynyň koeffisiýenti bilen, dolanyşyk serişdeleriň iş bilen üpjünliginiň koeffisiýenti bilen, bir aýlawyň dowamlylygy bilen häsiýetlendirilýär.

Aýlanyşygyň koeffisiýenti dolanyşyk serişdeleriň aýratyn döwürde edýän aýlawynyň sanyny häsiýetlendirýär.

$$K_{ob} = Q_{rp} / O_s$$

şu yerde, Qrp. -goşulan gymmata bolan salgytsyz we aksiz salgytsyz kärhanada hereket edýän nyrhda ýerlenilen önümiň göwrümi. man. Os-seredilýän döwür üçin dolanyşyk serişdeleriň ortaça nyrhy, man.

Dolanyşyk serişdeleriň aýlawynyň sany (aýlanyşyk koeffisiýenti) satylan önümiň bir ýyl (kwartal) üçin dolanyşyk serişdeleriň bir manadyna düşýän gymmatynyň nähilidigini görkezýär. Belli bir wagtda dolanyşyk serişdeleri näçe köp aýlaw etseler, dolanyşyk serişdeleriň üýtgeşsiz bahasynda

şonça-da köp önüm çykarylar. Dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşygynyň tizleşdirilmesiniň esasy ykdysady mazmuny şundan ybarat.

Dolanyşyk serişdeleriň peýdalanylyşynyň bahalandyrylmasynda ähli pudaklar üçin umumy bolan şertlilik kabul edilen-ýerlenilýän önümiň gymmaty amortizasiýa tutumyny öz içine alýar. Şonuň üçin aýlanyşyk koeffisiýentinde hem dolanyşyk fondlarynyň hem esasy fondlarynyň bölekleriniň hereketleri şöhlelendirilýär. Ýöne, şunuň ýaly ýalňyşlyklar ähli ýagdaýlarda bolany üçin, görkezijiler hem wagtda, hem kärhanalaryň arasynda deňeşdirilýärler.

Üpjünlik koeffisiýenti satylan önümiň bir manadyna düşýän dolanyşyk serişdeleriň möçberini emele getirýär. Bu görkezijiniň absolýut ulylygy näçe pes bolsa, şonça-da netijeli peýdalanýarlar.

Özüniň manysy boýunça bu koeffisiýent aýlanyşyk koeffisiýentine ters bolan koeffisiýentdir.

$$T_{ob} = T_{per} / K_{ob}$$

$$Kz = Os / Qrp$$

Bir aýlawyň dowamlylygy wagtyň belli döwrüniň sutkalarynyň sanynyň şol wagtda dolanyşyk serişdeleri tarapyndan edilen aýlawlaryň sanyna bölünmesi bilen kesgitlenilýär.

$$Tob = Tper / Kob$$

şu ýerde Tper -döwrüň dowamlylygy. gün.

Hasaplaşyklarda kwartal üçin 90 gün, ýyl üçin 360 gün alynýar. Orta ululyk (dolanyşyk serişdeleriň ortaça galyndysy) şertlere baglylykda dürli dürli kesgitlenilýär. Dolanyşyk serişdeleriň ortaça aýlyk galyndysy aýyň başyna we ahyryna dolanyşyk serişdeleriniň galyndylarynyň ýarym jemi edilip kesgitlenilýär.

$$O_{sm} = (O_m / O_k) / 2$$

şu ýerde O_m -aýyň başyna dolanyşyk serişdeleriň galyndysy; O_k -aýyň ahyryna dolanyşyk serişdeleriň galyndysy.

Dolanyşyk serişdeleriniň ortaça kwartal galyndysy ortaça aýlyk galyndysynyň orta arifmetiki ululygy ýaly edilip kesgitlenilýär:

$$O_{sk} = (O_{sm1} + O_{sm2} + O_{sm3}) / 3$$

Dolanyşyk serişdeleriniň orta ýyllyk galyndysy ortaça aýlyk galyndylaryň orta arifmetik ululygy boýunça kesgitlenilýär:

$$O_{sp} = \sum_{i=1}^{12} O_{smi} / 12$$

Dolanyşyk serişdeleriň orta ýyllyk galyndyny kesgitlemek üçin tejribede orta hronologiýa formulasy hem giňden ulanylýar.

$$O_{sp} = \frac{(O_{ng} + O_{kg}) + \sum_{i=2}^{12} ni}{12}$$

şu yerde, O_{ng} -ýylyň başyna dolanyşyk serişdeleriň galyndysy; O_{kg} ,-ýylyň ahyryna dolanyşyk serişdeleriň galyndysy; O_m -fewral aýyndan (ikinji aydan) başlap ähli aýlaryň başyna dolanyşyk serişdeleriň galyndysy.

Dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşygynyň görkezijileri normirlenýän we normirlenmeýän dolanyşyk serişdeleriň ortaça galyndylarynyň ähli jemi boýunça hasaplanylýar. Ýöne bankda kärhananyň hasaplaşyk hasapnamasyndaky pul-maliýe galyndylary hasapdan aýyrýarlar, sebäbi aýlanyşygyň tizleşdirilmesi netijesinde boşadylan dolanyşyk serişdeler hasaplaşyk hasapnamasyna siňýärler.

Dolanyşyk serişdeleriň absolýut we otnositel boşadylmasy, olardan peýdalanmaň gowulandyrylan netijesi bolup bilýärler.

Dolanyşyk serişdeleriň absolýut (doly) boşadylmasy olaryň aýlanyşygynyň çaltlaşdyrylmasy öndürilýän önümiň şol bir göwrümünde kärhananyň dolanyşyk serişdeleriniň jeminiň

peselmesinde bolup geçýär. Dolanyşyk serişdeleriniň otnositel boşadylmasy kärhananyň dolanyşyk serişdeleriniň ösüşi önümi ýerlemek boýunça aýlawyň ösüşine garaňda has haýal bolan wagtynda bolup geçýär.

Dolanyşyk serişdeleriniň otnositel boşadylmasy (köpelmesi) berlen döwürde (R_d) orta sutkalyk ýerlenilen önümiň jeminiň şol döwürde aýlawyň dowamlylygynyň kemelen ýa-da köpelen sutkalarynyň sanyna köpeldilmesi bilen kesgitlenilýär.

$$\Delta O_{s(ot)} = R_d (\pm \Delta T_{ob})$$

şu ýerde ΔT_{ob} aýlawyň dowamlylygynyň kemelen ýa-da köpelen sutkalyk göwrümi belli bir döwürde ýerlenilen önümiň göwrüminiň döwrüň dowamlylygyna (T_n) bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

$$R_d = Q_r / T_n$$

Kärhananyň dolanyşyk serişdeleri iki topara bölünýän dürli çemeleşmeleriň hasabyna döredilýärler.

- 1) hususy we şoňa barabarlaşdyrylan serişdeler;
- 2) karz alnan we alnan (çekilen) dolanyşyk serişdeleri.

Hususy dolanyşyk serişdeleri-bu paýdar (aksioner) kapitalynyň paýdarlar jemgyýetlerindäki ustaw fondunyň bölegi ýa-da döwlet kärhanalarynyň herekete (peýdalanma) girizilmesinde döwlet tarapyndan goýberilen serişdelerdir.

Hususy dolanyşyk serişdeler gymmat baha kagyzlaryň çykarylmasý netijesinde alnan serişdeler hasabyna alynan girdejiler bilen kärhananyň hususy dolanyşyk serişdeleriniň üsti doldurylýar. Kärhananyň hususy dolanyşyk serişdelerine dürli görnüşdäki durnukly bergiler degişli bolýarlar: iş haky boýunça işçilere we gullukçylara iň pes bergiler, durmuş fondy üçin tutumlar boýunça karzlar, indiki döwürde peýdalanmaga niýetlenen serişdeler (işgärleriň rugsatlarynyň, ýeňil abatlaýyş işleriň tölegleri, ýylyň ahyryndaky sylag tölenmeler we beýl.), elektroenergiýa, telefon, radio üçin bergiler we ş.m. Bu serişdeler kanuny kärhana degişli bolmaýarlar, emma hereket edýan hasaplaşyk düzgüni boýunça olar hemişe kärhananyň

ygtyýarlygynda bolýarlar we dolanyşyk serişdelerine bolan talaplaryň ödelmesi üçin peýdalanylýarlar.

Hususy dolanyşyk serişdeleriň geljekdäki (döwür) üçin dolanyşyk serişdeleriň göz önüne tutulan çaltlandyrylmasynyň hasaba alynmasy bilen kesgitlenip bilner.

$$\text{Nop} = (\text{Noi}(100 + \text{Ja} - \text{Jo}))/100$$

şu ýerde Noi -her bir meýilnamalaşdyrylan ýylyň başyna hususy dolanyşyk serişdeleriň bolmaly möçberi (normatiwi), man.; Ja -ozalky ýyl bilen deňeşdirilende haryt önümçiliginiň ösüş depginine görä normatiwiň (bolm. möçberiň) ýokarlanma göterimi; Jo -ozalky ýyla dolanyşyk serişdeleriň umumy normatiwiniň bolmaly möçberiniň peselmesi ýa-da ýokarlanmasy has takyk ozalky ýyl bilen deňeşdirelende meýilnamalaşdyrylan ýylda dolanyşyk serişdeleriň her bir bölegi (elementi) boýunça normatiwiň ösüşiniň (peselmesiniň) algebralyk jemi ýaly edilip kesgitlenilýär.

$$\Delta \text{Nop} = \Sigma (\text{O}_{2i} - \text{O}_{1i})$$

şu ýerde Σ -meýilnamalaşdyrylan ýylyň başyna i - elementi boýunça bar bolan dolanyşyk serişdeler, man.; O_{2i} - elementi boýunça bar bolan dolanyşyk serişdeler, man.; O_{1i} - elementi boýunça meýilnamalaşdyrylan ýylda normatiwiň hasaplanylýan ululygy, man.

Kärhanalaryň dolanyşyk serişdelere bolan talaby hemişe üýtgäp durýar. Hususy dolanyşyk serişdeler we şoňa barabarlaşdyrylan durnukly bergiler (passiwler) kärhananyň dolanyşyk serişdelere bolan iň pes talabyň öwezini doldurýarlar. Kärhananyň hojalyk hereketiniň dowamynda, mysal üçin çig malyň, materiallaryň, zapas şaýlaryň, ýangyjyň ýarym taýýar önümleriň nobatdaky partiýasynyň (toparynyň)satyn alynmasynda möwsümleýin taýýarlyk görülende, satyn alynýan resurslaryň gymmatlamasynda, peýdalanyja berlen önümiň öz wagtynda tölenilmeýän tölegiň geçirilmesinde dolanyşyk serişdeler bolan goşmaça talap karz alnan serişdeleriň hasabyna ödelýär.

Kârhana gysga möhletli ssudalary (kreditleri) amanat bankyndan, täjirçilik banklaryndan belli bir möhlete we maddy üpjünçiligiň üsti bilen alyp bilýär. Kreditlerden peýdalanma üçin kârhanelardan göterimler tutulýar. Banklara kanun boýunça karzlardan başga kârhanelar, resurslar bilen üpjün edijiler bilen, tölegleriň we olaryň döwletiň öz işgärleriniň önündäki borçnamalaryň öz wagtynda ýerine ýetirilmeginiň möhletini uzaldyp (yza çekip) bilýärler.)

Daşary ýurt tejribesinde kârhanelar karz alnan serişdeler bilen giňden peýdalanýarlar we dolanyşyk serişdeleriniň aýlawynyň döwri üç emele getiriji boýunça bahalandyrylýar:

$$T_{ob} = T_{obz} + T_{obd} + T_{okr}$$

şu ýerde T_{obz} -zapaslaryň we taýýar önümiň aýlawynyň döwri, sut.; T_{obd} -debitor bergileriň aýlawynyň döwri, sut.; T_{okr} -kredit karzlaryň tölenşiniň ortaça möhleti. Öz gezeginde

$$T_{obd} = Z_d / W_{rd}$$

$$T_{okr} = Z_p / S_{pd} + Z_{ot} / OT_d + Z_{pr} / 3_{pr};$$

şu ýerde. S_{zap} -önümçilik we taýýar önümiň zapaslary, man.; Z_d -kârhanyň debitor algylary. man.; Z_p -üpjün edijilere debitor bergiler. man.; Z_{ot} -zähmet tölegi boýunça kârhanyň bergileri, man.; Z_{pr} -beýleki kredit karzlary (salgyt, býujet bolmadyk fondlara tutumlar boýunça we beyl.), man.; W_{rd} -ýerlenilmeden orta günlük düşewint, man.; S_{pd} -üpjün edilmäniň orta günlük gymmaty, man.; Z_{pr} -beýleki kredit bergileriniň orta günlük ululygy, man.; OT_d - işgärleriň zähmetiniň orta günlük tölegi.

Döwrüň dowamynda bu formularyň sanajýalarynyň esli yrgyldamasynda döwrüň başy bilen ahyry arasyndaky ortaça ululygy alynmaly. Zapaslaryň aýlawynyň we debitor bergileriň dowamlylygyny uzaltmak kârhana üçin amatly bolmaýar.

Resurslaryň zapas, taýýar önüm serişdeleriniň böleginiň hereketsiz goýulmagy maliýeleşmäniň ýokary derejedäki talabyny döredýär, önüm peýdalanyjylar tarapyndan öz wagtynda tölegiň tölenmezligi üpjün edijiler bilen

hasaplaşmagyň saklanmasyna alyp barýar, ýagny pul serişdelerine bolan goşmaça talaby döredýär. Şonuň bilen birlikde, çeşmeler bilen üpjün edijilere, döwlete we beýlekilere tölegleriň tölenmesiniň yza çekilmesi kärhana üçin amatlydyr, sebäbi önümçilik döwri bilen döredilýän maliýe çeşmesi emele gelýär.

Dünýä tejribesinde karz alnan serişdeleriň peýdalanylmasynyň netijeliligi-bu hususy serişdeleriň düşewüntliliginiň tölegliligine garamazdan kreditden peýdalanylmadan alynýan artdyrylmadyr.

Maliýe ryçagynyň netijeliligi kärhananyň ykdysady taýdan girdejililigi bilen karz alynýan serişdeleriň “nyrhy”göterimiň ortaça hasap hakynyň arasyndaky deň gelmezlikler sebäpli döreýär.

$$EFR=(1-H_g)(ER-SRSP)ZS/SS$$

şu ýerde H_g -girdejä bolan salgydyň bolmaly möçberi (normatiwi), berklik bölegi; ER-ykdysady girdejililik, %; SRSP-göterimiň ortaça hasap haky, %; ZS-karz alnan pul-maýa serişdeleri, man.; SS-hususy pul-maya serişdeleri, man.;

Ykdysady girdejilik

$$ER = \frac{(P_b + W_{kr}^s)}{A} 100$$

şu ýerde P_b -kärhananyň balans düşewüندی, man.; W_{kr}^s -önümiň özüne düşýän gymmatyna degişli bolýan kredit üçin göterim tölemeleriň jemi, man.; A-kärhananyň maliýe balansynyň aktiwleriniň jemi, man.

Göterimiň ortaça hasap haky kesgitli döwür üçin ähli kreditler boýunça hakyky çykdajylaryň (I_{kr}) şu döwürde ulanylýan ähli karz alnan serişdeleriň umumy jemine bölünmesi bilen kesgitlenilýär, %

$$SRSP=(I_{kr}-ZS)100$$

Ykdysady girdejilik bilen prosentniň ortaça hasap hakynyň arasyndaky tapamidy differensial diýip, karz alnan serişdeleriň

hususy serişdelere bolan gatnaşagyny bolsa ryçagyň egni diýip atlandyrýarlar. Diýmek,

$$EFR=(1-H_2)DF PFR$$

şu yerde, DF-differensial, %; PFR-maliýe ryçagynyň egni, san. Maliýe ryçagynyň netijeliliginiň peselmesi barada kärhanany habardar edýär. Differensial otrisatel bolmaly däl. Bu kredit beriji üçin hem möhümdir sebäbi onuň töwekgellik etmegi differensial ululygyna bagly bolýar we ol näçe pes bolsa, töwekgelçilik şonçada ýokary bolýar.

Ondan başgada differensial bilen ryçag egniniň arasynda özara baglanyşyklyk bolýar. Karz alnan serişdeleriň köpelmesinde, diýmek ryçag egniniň hem "karza hyzmat etme" boýunça çykdaýlary köpelyär. sebäbi kreditorlar kredit hakyny ýokarlandyrýarlar.

Şeýlelikde, ryçag egnini hemişe ýokarlandyrjak bolup çalyşmaly däl, ony differensiala baglylykda ýola goýmak (sazlamak) zerur.

4.4.Pudagy haryt-enjam bilen üpjün etmek.

Kärhanalaryň maddy-tehniki serişdeleri bilen üpçünçiligi kärhananyň ýyllyk önümçilik meýilnamasyna laýyklykda amala aşyrylýar. Maddy – tehniki üpçünçiligiň peýdaly guralmasy, kärhananyň maddy resurslarynyň gerek görnüşlerde we mukdarda üpjün edilmesine kömek edýär we esasy fondlaryň has gowy ulanmagyna şert döredýär. Şeýle hem maddy – tehniki üpçünçiligiň peýdaly guralmasy, önümçiligiň zähmet öndürijiligini artdyrýar we kärhananyň zapaslarynyň azalmagyna we şol sebäpli hem aýlanyşyk serişdeleriniň tiz dolanmasyna getirýär.

Kärhanalaryň maddy-tehniki serişdeleri bilen üpjünçiligi kärhananyň ýyllyk önümçilik meýilnamasyna laýyklykda amala aşyrylýar. Maddy – tehniki üpçünçiligiň peýdaly guralmasy, kärhananyň maddy resurslarynyň gerek görnüşlerde we mukdarda üpjün edilmesine kömek edýär we esasy fondlaryň has gowy ulanmagyna şert döredýär. Şeýle hem

maddy – tehniki üpjünçiligiň peýdaly guralmasy, önümçiligiň zähmet öndürilijini artdyrýar we kärhananyň zapaslarynyň azalmagyna we şol sebäpli hem aýlanyşyk serişdeleriniň tiz dolanmagyna getirýär.

Maddy – tehniki üpjünçilik meýilnamasy kärhanada natural we gymmatlyk görkezijilerinden düzülýär.

Zähmet serişdelerindäki zerurlylyk (çig mal, esasy we kömekçi materiallary) meýilnamalaşdyrylan önümçilik göwrümüne we maddy gymmatlyklaryň ulanyş normalaryna görä kesgitlenilýär. Tehnika we tehnologiýalaryň üýtgemegi bilen ulanylyş kadalary hem üýtgeýär. Şonuň üçin şol ýagdaýlarda kadalar täze tehnika we tehnologiýanyň serişdeleri ulanyşyna görä düzülýär, düzedilýär.

Meýilnama düzülenenden soň, işe kärhananyň maddy – tehniki üpjünçilik bölümi başlaýar. Bu bölüm şol normalara laýyklykda hereket edýär we önümçiligiň bökdençsiz işlemegini üpçün edýär. Meýilnama boýunça gerek serişdeler boýunça şertnamalar baglanyşylýar. Şeýle şertnamalar kärhananyň serişdeler bilen üpjün edilejekdigine kepillik bolup durýar. Şertnamalar boýunça wagtynda ýetişdirilmedik serişdeler üçin üpjün ediji kärhanalara jerimeler salynýar. Şu wagtda iki görnüş maddy – tehniki üpjünçiligi ulanylýar: tranzit we ambar üpjünçiligi.

Tranzit üpjünçiligi – senagat önümi üpjün edijiden göni alyja ýetirilýär we arada duranlary bolmaýar. Üpjün etmäniň şu görnüşü has köp ulanylýar. Bu görnüş has tiz we arzan bolup durýar. Yöne maddy-tehniki üpjünçiligiň bu görnüşü diňe şol serişdäniň köp muktary gerek bolan ýagdaýlarynda ulanmak mümkin bolup durýar.

Gerek serişdäniň mukdary kiçi bolan ýagdaýlarda alyja tranzit üpjünçiligi amatsyz bolýar. Çünki ulanmadan galan mukdaryny ulanyjy ambarda saklamaga mejbur bolýar we çykdaýjy etmäge mejbur bolýar. Aýlawdaky serişdeler doňdurulan ýagdaýa gelýär we kärhananyň ösüşine, şol

serişdeleri başga maksatlara ulanmaklygyna päsgel bolup durýar.

Kärhana gerek serişdäniň mukdary iň kiçi getirme mukdaryndan az bolan ýagdaýlarynda, maddy – tehniki üpjünçiligiň ambar görnüşini ulanýar. Bu ýagdaýda ambar görnüşü has netijeli bolýar. Ambar görnüş üpjünçiliginde kärhana gerek serişdesini arada duran ýerleme bilen meşgullanýan kärhanalardan alýar. Gerek mukdar kiçi bolan ýagdaýlarda bu görnüş has amatly bolýar we kärhananyň aýlanyşyk serişdeleriniň peýdaly ulanmagyna ýardam berýär.

Üpjün etme we ýerleme – şol bir hereketiň (prosesiň iki tarapy bolup durýar: ulanyjy üçin – bu maddy tehniki üpjünçilik, öndürji üçin bolsa – harydyny ýerleme. Bilşimiz ýaly himiýa pudagy kärhanalaryň işine diňe önümi öndürmeklik girmän, eýsem ony alyjylara ýetirmek hem girýär. Şonuň bilen döwleti himiýa önümleri bilen üpjün etmek halk hojalygynyň bir bölegi bolup durýar.

Nebit himiýa senagatynda başga kärhanalary tranzit görnüşinde üpjün etmek az ulanylýar. Çünki köplenç nebit we nebit himiýa önümleri nebit bazalaryndan ýerlenilýär.

Biziň özgerişler we ösüşler zamanamyzda, önümçilik göwrümleriniň ösýän wagtynda, önümleriň görnüşleriniň köpelyän zamanasynda maddy-tehniki üpjünçiligiň ähmiýeti has uly bolup durýar.

V BAP

Kadrlar, zähmet öndürijiligi we zähmet tölegi.

5.1.Himiýa senagatynyň kadrlary , olaryň düzümi we gurluşy.

5.2.Himiýa pudagynyň zähmet öndürijiliginiň görkezijisi.

5.3.İşgärleriň zähmet tölegi.

5.1.Himiýa senagatynyň kadrlary , olaryň düzümi we gurluşy. Kärhananyň personaly (kadrlary) diýip, onuň

işgärleriniň esasy düzümine aýdylýar. Kadrlar-bu önümçiligiň esasy we möhüm tarapy, jemgyýetiň ilkinji önümçilik güýjidir. Olar önümçilik serişdelerini döredýärler olary herekete getirýärler hem-de yzygiderli kämilleşdirýärler. İşgärleriň kwalifikasiýasyna, olaryň hünärment taýýarlygyna, işeňňiriligine önümçiligiň netijeligi ep-esli derejede bagly bolýar.

Kärhanalarda senagat-önümçilik we önümçilige degişli bolmadyk işgärleri tapawutlandyryýarlar. Senagat önümçilik işgärleri toparyna önümi öndürmeklik bilen meşgullanýan işgärler degişlidirler.

Olar kärhananyň esasy, kömekçi we goşmaça bölümleriniň, şeýle hem bu bölümlere hyzmat edýän ähli gulluklaryň, hojalyklaryň we senagat önümçiliginiň personalyna önümçilik işi bilen baglanyşykly hyzmatlary edýän işgärlerdir.

Önümçilige degişli bolmadyk toparyň personalyna önümi öndürmek bilen gös-göni bagly bolmadyk işgärler degişlidirler. Olar ýaşayyş-kommunal hojalygynyň, jemgyýetçilik iýmitiň, çagalar, medeniýet, sagaldyş edaralarynyň işgärleridirler.

Ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça senagat önümçilik personalynyň düzüminde şeýle toparlary tapawutlandyryýarlar:

- işçiler,
- specialistler (inzener-tehniki işgärler),
- işgärler,
- kiçi hyzmat ediji personal,
- şägirtler,
- garawul.

Personalynyň her bir topary dürli kärli işgärlerden ybarat bolup, şolaryň çäginde hem olar hünärleri boýunça bölünýärler.

Kär-ýerine ýetirilmesi üçin aýratyn bilimler toplumyny we tejribäni talap edýän belli bir işiň görnüşini häsiýetlendirýär.

Käriň içinde önümçiligiň ol ýa-da beýleki pudagynyň belli bir bölegindäki (uçastogyndaky) işiň ýerine ýetirilmesi üçrli goşmaça bilimi we endikleri talap edýän hünärler tapawutlandyrylýarlar:

Hünär kämilleşigi diýlende - önümçiligiň aýratyn bölümleri boýunça - bilimleriň jemi we olarda dürli çylşyrymlykdaky işleri ýerine ýetirip bilmeklik düşünilýär.

Belli bir hünär boýunça önümçilik endiklerini ele almak bilen birlikde işgäriň umumy bilim we umumy tehniki taýýarlygy hünär kämilleşiginiň hökmany başlangyjy bolup durýar.

Işçiler toparyna önümi öndürmeklige gös-göni gatnaşýan we önümçilik hereketiniň kadaly akymynyň üpjün edýän işgärler degişlidirler. Önüm öndürýän işçiler - bu esasy işçilerdirler. Esasy önümçilik hereketiniň geçmesine şert döredýän işçiler-bu kömekçi işçilerdir.

Inžener-tehniki işgärlere (hünärmentlere) önümçiligiň guralmasyny we dolandyrylmasyny amala aşyrýan işgärler degişlidirler:

- kärhanalaryň, sehleriň, gurluşlaryň ýolbaşçylary funksional bölümleriň, toparlaryň, dispetçer gullugynyň işgärleri we beýleki degişlidirler.

Gulluklara - hasaba alma, hasaplaşyk, konselýar we hojalyk işlerini ýerine ýetirýän işgärler degişli (hasapçylar, maliýe işgärleri, kadrlar hasabat bölümüniň işgärleri, çyzgyçlar, çapçylar we başg.).

Kiçi hyzmat edýän personala - kärhananyň howlusyny we gulluk jaýyny arassalaýan işgärler degişli.

Şägitlere kärhanada önümçilik hereketiniň dowamynda aýratyn ýa-da toparlaýyn okuw görnüşinde okadylýanlar degişli bolýarlar.

Goralka düzümi harby, wahtýor, garawul we ýangyn goragynyň işgärlerinden ybaratdyr.

Öz aýratynlyklaryna baglylykda halk hojalygynyň her bir pudagyna derejesi boýunça işgärleriň öz düzümi häsiýetlidir.

Zähmetiň bölünmesi önümçiligiň täze görnüşleriniň döremesini, tehniki prosess bilen baglylykda täze kärler - olaryň içinde bolsa täze hünärler döreýärler. İşgärleriň aýratyn taýýarlanylmasyny talap etmeýän pes hünär kämilleşikli zähmet kärleri aýrylýar we işgärleriň tejribesine (derejesine)

has ýokary talaplar edilýän täze kârlar we hünârlar döreýärler. Ykdysadyýetiň bazar gatnaşygya geçmegi işgärleriň professional (kâr) düzümine ep-esli derejede tasir edýär.

Menejer, broker, diler, konsalting gullugynyň, auditniň işgäri ýaly kârlar peýda boldular.

Önümçilik personalynyň (işgäriniň) ulanylmasynda kop özgerişlikler bolup geçýär.

İnjener- tehniki işgärler, we beýleki kategoriýalar 12 – 22 %

İşçiler 88 – 78 %

Şol sanda:

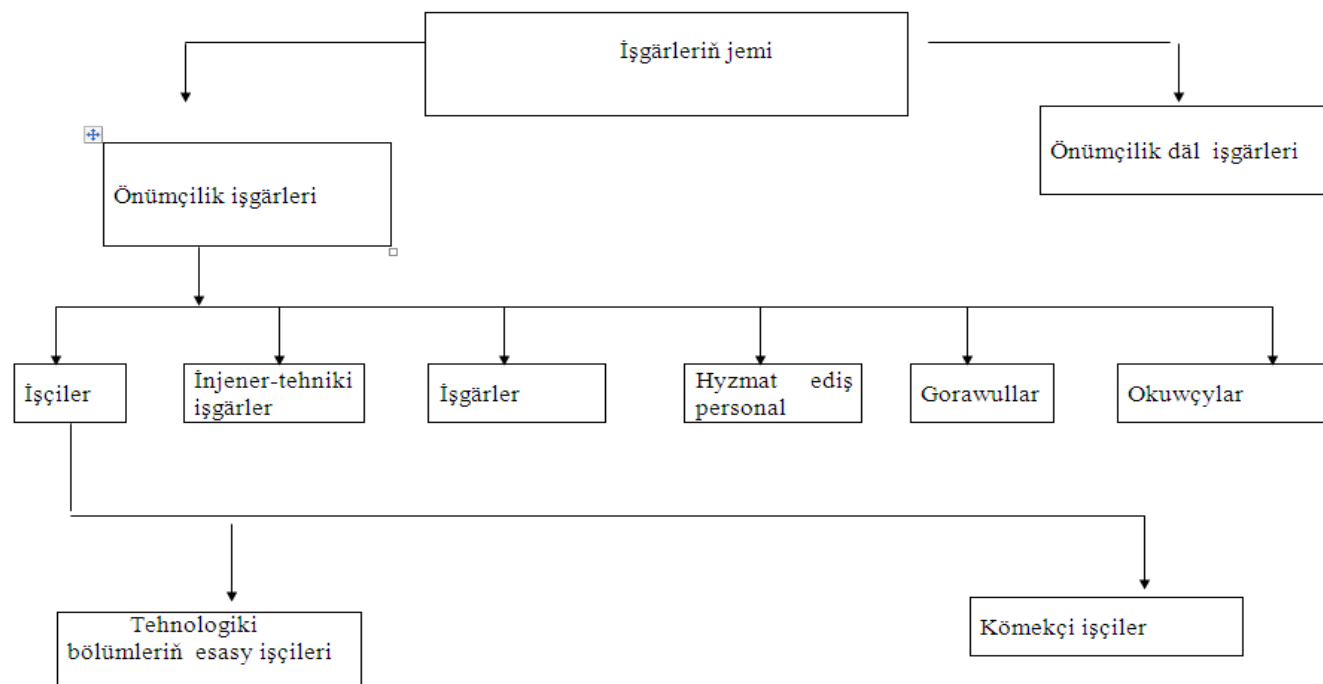
Tehnologiki işgärler 35 - 25 %

Energiýa üpjünçilik we awtomatlaşdyrma ulgamynyň işgärleri 10 – 15 %

Laboratoriýa barlag we tejribe işleri 8 – 10 %

Haryt transportirleme işgärleri 15 – 20 %

Beýleki kategoriýalar 12 - 8%

5.2.Himiýa pudagynyň zähmet öndürjiligiň görkezijisi. Zähmet - bu talyby kanagatlandyrmak üçin zerur bolan maddy we ruhy eşretleri döretmek boýunça adamyň maksadalaýyk hereketleridir (işleridir). Zähmet öndürjiligi - maddy eşretleri öndürme hereketinde onuň peýdalylygynyň, netijeliliginiň görkezijisidir.

Zähmet öndürjiligiň guşarnyksyz ösüşi önümçiligiň netijeliliginiň wajyp görkezijisi, milli girdejiniň ýokarlanmasynyň önümiň özüne düşýän gymmatynyň peselmesiniň, önümçiligiň girdejililiginiň ýokarlanmasynyň esasy bolup durýar.

Indiidual (hususy) zähmet öndürjiligi tapawutlandyrýarlar.

Hususy zähmet öndürjiliginde janly, anyk zähmetiň netijeligi düşünülýär. Ol wagt birliginde (sag., gibi, aý, ýyl) bir işleýäne düşüp öndürilýän önüm bilen ýa-da önüm birligi kesgitleýär.Ýöne diri zähmetiň çykdaýjylary bilen entek jemgyýet zähmetiniň öndürjilik derejesi kesgittenilýär,islendik önüm döretmeklige diňe işgärleriň diri zähmeti däl-de (nebitçileriň zähmeti, mysal üçin eger nebiti gazyp alma barda gününü gitse), öz nobatynda öndürme hereketine gatnaşýan adamlaryň zähmetiniň önümi bolýan önümçilik serişdeleri hem: enjamlar, çig mal, maddy-energetik resurslary we ş.m. hasaplanylýar.

Jemgyýetçilik zähmetiniň öndürjiligi önüm birliginiň öndürilmegine sarp edilýän zähmet görnüşleri bilen, ýagny anyk önümi döretmäge gatnaşýan işgärleriň diri zähmeti we zähmet serişdelerini we gurallaryny öndürmeklige harçlanylan ozalky zähmeti bilen ölçenilýär.

Jemgyýetçilik zähmetiň öndürjiligiň ösüşi ähli jemgyýetçilik formasiýalary

$$\Pi_{TP.OB.} = Q(T_1 + T_2)$$

üçin zerur şeýle baglylyk bilen aňladylýar:

Şu ýerde Q - öndürilen önümiň (zähmetinin) göwrümi; T₁, we T₂, - zada geçirilen (ozalky) harçlanmalar we diri zähmet.

Anyk pudagyň (kärhananyň) şertlerinde meýilnamalaşdyрма, hasaba alma we derňeme maksady bilen diri zähmetiň öndürilijiligiň görkezijisinden peýdalanylýarlar. Ýokarda aýdylyşy ýaly zähmet öndürilijiligi işgärleriň wagt birliginde öndüren önümiň (işin) möçberi bilen ölçenilýär. Diri zähmetiň öndürilijiligiň görkezijisi şeýle baglylyk bilen kesgitlenilýär.

$$\Pi_T = \Sigma Q / U$$

Şu ýerde ΣQ - kesgitli wagtda öndürilen önümiň (işin) umumy sany; U - şol ýa-da beýleki wagt dowamyndaky işgärleriň orta sanaw sany.

Zähmet öndürilijiligi ölçenilýän döwre baglylykda öndürilijiligiň şeýle görnüşlerini tapawutlandyrýarlar.

- Arassa iş wagtynda işgäriň zähmetiniň öndürilijiligi häsiýetlendirýän zähmetiň sagatlaýyn (sagat boýunça) öndürilijiligi.

- Arassa iş wagty we smenalardaky işsiz durma wagty boýunça hasaplanylýan gündäki öndürilijiligi.

- Berlen wagt boýunça diňe işgäriň öndürilijiligi dälde, zähmetiň guralmasyny, höweslendirme şertlerini we kärhananyň önümçilik - hojalyk işiniň beýleki ugurlaryny häsiýetlendirýän aýdaky we ýyldaky öndürilijiligi.

Ölçeg ululygyna baglylykda zähmet öndürilijiligiň şeýle görnüşleri tapawutlandyrýarlar:

1. Hakyky-öndürilen önüm (iş) hakyky aňlatmasynda ölçenilýär. Bu has ýönekeý we takyk görkezijidir, ýöne onuň ulanmasyny çäkli bolýar. Ol diňe birmeňzeş önümiň öndürilmesinde zähmet öndürilijiligi hasaplamada peýdalanylyp bilner. Nebit gaz alma senagatynyň pudaklarynda hakyky görkezijiler wagt birliginde bir işgäre düşýän hasabynda skwažinalary burawlamada geçiş metrlerini, alnan nebitiň **tarmamasyny**, alnan gazyň müň kubometrini görkezýärler.

$$\Pi_T = \Sigma Q / U$$

Şu ýerde ΣQ - kesgitli wagtda hakyky aňlatmadaky önümiň umumy sany (m, t, m^3);- U - işgärleriň orta sanaw sany.

2. Kärhanalarda esasy hereket bilen bir hatarda kömekçi we hyzmat ediş häsiýetindäki işleriň geçirilmesi zerarly (gaz kompressor, parosil hojalygy, mehaniki, abatlaýyş we ş.m. gulluklary) pul görnüşinde ulanylýan ekwiwalentiň kömegi bilen işiň ähli göwrümini bahalandyrmak zerurlygy yüze çykýar. Önümiň umumy göwrümini boýunça hasaplanylýan zähmet öndürijiliginiň görkezijisi - bu aşakdaky baglylyk bilen zähmet öndürijiliginiň nyrh bilen baglynyşykly görkezijisidir.

$$\Pi_T = \Sigma QI / U = B\Pi / U$$

Şu ýerde I , - önüm (iş) birliginiň nyrhy, man. $B\Pi$ - jemi önüm.

3. Önümiň birliginde adam sagatda köp zähmet öndürijiliginiň zähmet görkezijisi zähmet çykdaýjylarynyň netijeligi barada anyk düşünje berýär.

Nebiti gaýtadan işläp çykarýan we nebit himiýa senagatlarynda zähmet öndürijiligi bahalandyрма üçin hakyky, nyrhly we zähmet usullaryndan peýdalanylýar. Hakyky görkezijiniň ulanylmasy öndürilýän önümleriň dürli görnüşliligi bilen çaklendirilendir.

Nyrhda aňladylyp alnan öndürilen önümiň işgärleriň orta sanaw sanyna (H) bölüm bilen zähmet öndürijiligi kesgitlenýän nyrh bilen baglanyşykly usul has ýaýrady:

$$\Pi_T = \Sigma QI / \Psi = T\Pi / \Psi$$

Şu ýerde H , - aýratyn nebit önüminiň nyrhy; $T\Pi$ - haryt önümi.

"Zähmet öndürijiliginiň derejesi we hereketi barada has takyk düşünjäni önümiň birligine öndürmeklige harçlanýan zähmet bilen häsiýetlendirýän zähmet usuly berýär.

$$\Pi_T = T/Q$$

Nebiti gaýtadan işläp çykarmada önümiň köp zähmet talap edijiligini kesgitlemek hereketi çylşyrymly bolup, birnäçe döwürlerde geçirilýär.

- Birinjisinden aýratyn tehnologiik gurmalar boýunça köp zähmetlilik kesgitlenilär, ýagny zawod boýunça ähli zähmet

harçlamalar gurmalar arasynda paýlanylýar, muña önümi öndürmeklik bilen gös-göni bagly bolmadyk (işe bagly bolmadyk, töwerek üçin hyzmatlar we senagat hâsiýetindäki beýl. işler) harçlamalar hasaba alynmaýar.

- Ikinjisiinde aýratyn önümleriň köp zähmet talap edijiligini hasaplanýarlar.

Haryt önüminiň köp zähmet talap edijiligini hasaplanýarlar haryt önüminiň köp zähmet talap edijiligi berlen önümi emele getirýän komponentleriň (emele getirijileriň) zähmeti talap edijiligini ortaça ölçenilen ululygy ýaly edilip hasaplanylýar.

Köp zähmeti talap edijiligi hasaplama üçin ykdysady-matematik modellerden (matriki usulyndan) peýdalanyň bolar. Bu ýagdaýda zähmet öndüriligi şeýle kesgitlenilýär:

$$\Pi_r = \sum Q_i t_n^0 / \sum Q_i t_n^1$$

Şu ýerde Q - berlen döwürde öndürilen önümiň sany t_n we t_n - deňeşdirýän döwürlerde önümiň aýratyn görnüşiniň köp zähmet talap edijiligi.

Zähmet öndüriligiňiň ýokarlandyrylmasynyň ýollary:

1.Önümçiligiň tehniki derejesiniň ýokarlandyrylmasyny, skwažinalaryň önümleriniň doly peýdalanylmasyny önümçiligiň, zähmetiň, dolandyrylmanyň guralmasyny gowulandyrmak. Işgärleriň kamilleşigini, olaryň işjeňligini ýokarlandyrmak.

2. Iş wagtny peýdaly ulanmak, guramaçylyk - tehniki sebäpler bilen şertlenen smenalaryň içindäki işsiz durmaklygy aýyrmak, işgärleri oýlanyşykly ulanmak, müdiriýet - dolandyryjy işgärleriň sanyny kemeltmek, maddy taýdan işgärleri höweslendirmek.

3. Önümçilik möçberini, önümçilik öndürmäni her taraplaýyn ýokarlandyrmak.

Nebiti gazy çekaryp almada zähmet öndüriligiňiň ýokarlanma sanalyp geçilen ýollaryndan başga-da gazyp alyşyň önümliliginiň artdyrylmasynyň dürli usullaryndan peýdalanylmasynyň, skwažinalaryň fondundan has peýdaly

ulanylmagyň, taze ýataklarynyň peýdalanylma girizilmeginiň, gazyp alyşyň has ösen tehnologiýasyndan ulanylmasynyň üsti bilen skwažinalaryň ortaça debetiň artmasy bilen üpjün edilýär.

Burawlamada zähmet öndürijiliginiň ösüşi burawlama tizliginiň ýokarlanmasy we ösen burawlaýjy tehnikaasyndan we tehnologiýasyndan peýdalanmak bilen skwažinanyň gurulmasy, işsiz durmaklygyň we helakçilikleriniň pes derejä ýetirilmesi hasabyna amala aşyrylýar.

5.3.İşgärleriň zähmet tölegi. Kärhana işgärleriniň zähmetine hak töleme aýlyk (iş haky) görnüşinde amala aşyrylar.

Aýlyk - bu önümçiligiň wajyp sebäbi we öndürilýän gymmatlygyň çeşmesi bolýan zähmetiň nyrhdyr, ol adamlaryň köpüsiniň maddy tarapyndan esas bolup çykyş edýär. Adamyň özi haryt bolmasada, ol öz güýjini iş hakyna satmaklyga mejbur bolýar.

Iş hakyň derejesi köp sanly ýagdaýlara, şol sanda zähmetiň aýratynlygyna, hiline we möçberine, işgäriň kämilligine, işiň özüne çekijiligine ýa-da özüne çekmezligine (gyzyklandyrylmazlygyna), tebigi şertlere, tehnologiýa we ş. meňzeşlere bagly bolýar, onsoňam, zähmet bazaryndaky başleşige (konkurensiýa) hem baglydyr.

Nominal (bellenilen) we hakyky iş haklaryny tapawutlandyrylýarlar. Nominal (bellenilen) - bu satyn alma ukyplygy üýtgeýän pula satyn alnyp bilinjek harytdyr we hyzmatyň zerur bolan sanyny kesgitleýär.

Bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde işgärleriň zähmetine hak tölenmesi reglamentirlenýän sistemalardan (gurluşlardan) peýdalanylýar, ýagny: **tarif, tarifsiz, kontrakt (şertnama).**

Tarif sistemasy (gurluşy) kärhanalarda zähmet töleginiň guralmasynyň, dolandyrylmasynyň we meýilnamalaşdyrylmasynyň esasy bolup durýar. Ol norma görkezijileriň jemi bolup çykyş edýär. Bu normatiwleriň kömegi bilen önümçiligiň görnüşlerine, işgärleriň dürli toparlarynyň dereje

görnüşlerine, zähmetiň häsiýetine we şertlerine baglylykda işgärleriň we gullukçylaryň iş hakynyň tölenmesi ýola goýulýar. Ykdysadyýetiň bazar gatnaşygyna geçmezinden ozal bu gurluş halk hojalyk ähmiýetine baglylykda pudaklar we yurduň etraplary boýunça zähmet hakynyň döwlet tarapyndan ýola goýulmasy üçin niýetlendi.

Bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde tarif sistemasynyň orny ep-esli derejede üýtgeýär. Taze ykdysady şertlerinde tarif gurluşy saklanylýar,emma onuň ähli bölekleri (elementleri) birmeňzeş ähmiýete eýe bolmaýarlar: bir bölegi hökmany häsiýetini saklaýar,beýlekileri bolsa maslahat berýänlere degişli boldular.Yöne bu gurluşyň ähli bölekleriniň (elementleriň) ähmiýetleri saklanylýar, hem-de bu gurluş kärhanalarda zähmet töleginiň sazlanylmasynyň wajyp şerti bolup galýar. Tarif gurluşy şeýle böleklerden ybarat bolýar: tarif-dereje habar berijiden, tarif setkasyndan. tarif hakyndan we tarif koeffisiýentinden. Tarif dereje habar beriji - bu işleri tarifleme we işgärlere dereje berme üçin normany (bolmaly möçberi) görkezýän dokument. Tarif haky - wagt birligine (sag, güne) her bir dereje toparynyň işgärlerine zähmet hakynyň çäginä häsiýetlendirýär.

Tarif setkasy - bu derejeleriň (kämilleşiğiň) yzygiderliligini hem-de koeffisiýentleriň kömegi bilen ikinji, üçinji we soňky razrýadlaryň (toparlaryň) tarif hakynyň möçberleriniň birinji razrýadyň tarif hakyna bolan gatnaşygyny kesgitleýän ululyklaryň hatary (şkalasy). Şeýlelikde, işçiniň kwalifikasiýasyny (kämiligini) häsiýetlendirýän razrýadlar - bu tarif setkasynyň esasy bolup durýar.

Birinji razrýadlaryň tarif haky ikinji we soňky raziýadlaryň işçileriniň zähmet hakynyň kesgitlenilmesi üçin başlangyç (deslapky) derejesi bolup çykyş edýär.

Ykdysadyýetiň bazar gatnaşygyna geçilmezinden öň bu hak döwlet tarapyndan belleniýärdi,indi bolsa kärhanada işlenip düzülýär.

Zähmet hakynyň möçberi ep-esli derejede zähmete hak tölemäniň görnüşine bagly bolýar. Wagt hasabyndan we

potratlaýyn tölenýän görnüşleri olaryň esasy görnüşlerine degişlidiler.

Wagt hasabyndan tölenilende iş haky işgäriň kämilleşme derejesi we işlenilen wagty bilen kesgitlenilýär we ýerine ýetirilýän işiň gowrümüne bagly bolmaýar. Ol işgärler tarapyndan ýerine ýetirilýän işiň gowrümüne bagly bolmaýar. Ol işgärler tarapyndan ýerine ýetirilýän işiň gowrümünü takyk kesgitläp we bahalandyryp bolmaýan wagtynda önümçiligiň awtomatlaşdyrylmasynda we potratlaýyn hak tölemäniň hiliniň peselmesine alyp baraýjak ýagdaýynda ulanylýar. Gös-göni wagt hasabyndan tölenilýän däl-de mukdar we hil taýdan üstünlikler üçin (maddy-energetik resurslaryň tygşytlanmasy heläkçiliksizlik we beýlekiler üçin) göni iş hakyna goşmaça sylag pullary berilýän döwürleýin - sylag tölegleri has ýaýrandyr.

Nebit-gaz çykarýan pudakda bu görnüşdäki hak tölemeler gazyp alma, deemulsasiýa, nebit çykarylýan ýerleri suw basma boýunça operatorlaryna we beýleki esasy işçilere tölenilýär. Potratlaýyn töleg görnüşinde zähmete hak, öndürilen önümiň sanyna baglylykda, aýlyk bolsa potrat nyrhlarynyň ýerine ýetirilen işleriniň möçberine ýa-da öndürilen önümiň möçberine köpeldilmesi bilen kesgitlenilýär. Bu görnüş gös-göni potrat gazanjynyň üstüne öndürmäniň bolmaly möçberiniň artygy bilen ýerine ýetirilendigi üçin sylag goşulýan potrat-sylag görnüşindäki hak töleme bolup çykyş edýär.

Tölegiň potrat-progressiw görnüşü hem ýaýran bolup, onda potrat-sylag görnüşinden tapawutlykda bolmaly möçberinden (normadan) artyk öndürilen önüm ýokary (progressiw) nyrhlar boýunça tölenilýär.

Potrat tölegleriň ähli garalyp geçilen görnüşleri ýekebara (indiwiidual) we toparlaýyn (brigada boýunça) bolup bilýärler. Aýratyn işçi normirlenip we hasaba alnyp bolýan işleriň görnüşleri bilen üpjün edilen wagty ýekebara (ind-al) potrat tölegi ulanylyp bilner. Toparlaýyn (brigadalaýyn) potrat tölegi bolsa zähmetiň guralmasynyň toparlaýyn gornüşleri bar bolan

ýerlerinde ulanylyp bilner. Kömekçi işçileriň zähmetine hak töleme üçin (sazlaýjylara, düzüjilere we ş.m.) goşmaça - potrat görnüşlerinden peýdalanylýar. Tölegiň bu görnüşinde işçiniň gazanjy onuň hyzmat edýän esasy potradyna işleýän işçileriň zähmetiniň netijelerine gös-göni bagly bolýar. Bu işçileriň gazanjy kömekçi işçileriň hakynyň (3_4) onuň hakyky işlän wagtynda (T_Φ) we bu işgärler tarapyndan ähli hyzmat edilýän işçileriň öndürme normalarynyň (bolmaly möçberiniň) ýerine ýetirilmesiniň ortaça deňeşdirilen göterimine (Y) köpeldilmesi bilen:

$$3_{K.C.D.} = 3_4 T_\Phi BC\P. Y/100$$

ýa-da goşmaça - potrat nyrhларыnyň (3_K) esasy işçileriň hakyky öndüren önümüne (Q_Φ) köpeldilmesi bilen kesgitlenilýär:

$$3_{K.C.D.} = \Sigma 3_{ki} Q_{\Phi i}$$

Tölegiň bu görnüşi gysga möhletlerde edilmeli awariýa işleri, şeýle hem has möhüm we howlukmaç işler ýerine ýetirilende ulanylýar.

Hojalyk hasaplaşygy usuly boýunça işleýän brigadalaryň ýaýramagy toparlaýyn zähmetiň netijelerine aýratyn goşan goşandyna baglylykda brigadanyň her bir işçisiniň zähmet gazanjyny höweslendirmekligiň zerurlygyny şertlendirdi. Zähmete gatnaşma koeffisiýenti (ýa-da zähmete goşant koeffisiýenti) bu hili goşandyň ölçeyjisi (ZGK) bolup çykyş edýär.

ZGK - bu zähmetiň öndürijiligine we işiň hiline, önümçilik we durmuş işeňňirligine baglylykda brigada agzalarynyň her biriniň zähmet goşandynyň umumy bahalandyrylmasydyr.

ZGK - brigada maslahatynda geçen aý boýunça her bir işçä şeýle formula boýunça kesgitlenilýär.

$$ZGK = B + (K\P - K\O)$$

Şu ýerde B - ZGK-niň ortaça esas aňlatmasy; $K\P$ - onuň ballaryň jemi; $K\O$ - ters (otrisatel) ballaryň jemi.

Kärhananyň müdiriýet - dolandyryjy apparatynyň işgärleriniň hünärmenleriň (inžener-tehniki işgärleriniň) we

gullukçylaryň zähmeti ýerine ýetirilýän işiň göwrümine we ähmiýetligine baglylykda hem-de işgärleriň kämilligine baglylykda wezipe haklary esasynda ýa-da zähmete hak tölemäniň şertnama görnüşi esasynda wagt hasabyndan tolenilýär.

Bazar gatnaşyklarynyň emele gelme şertlerinde işgärleriň bu derejesiniň ştat derejesi kärhananyň özünde işlenip düzülýär. Zähmete hak tölemäniň tarifsiz sistemasynyň (görnüşi) düýp esasy her bir işgäriň gazanjy zähmete hak töleme fondunda onuň paýy) bilen kesgitlenilýär we ballarda işgäriniň kämilleşik derejesine zähmete gatnaşyk koeffisiýentine, işlenilen wagta we bir ballyň "nyrhyna" (tölegine) bagly bolandan ybaratdyr. Ballarda kämilleşik derejesi ozalky döwür üçin işgäriniň hakyky gazanjynyň kärhanada emele gelen iň pes zähmet hakyna bölünmeginden emele gelen bölünme netijesi ýaly kesgitlenilýär.

Ýolbaşçylary we hünärmenleri şertnama boýunça hakyna tutma gurluşynyň (sistemasynyň) ulanylmasy bazar ykdysadyýetiniň aýrylmaz bölegi (elementi) bolup durýar.

Zähmet şertnamasy - bu raýat-hukuk potrat şertnamasynyň elementleri bar bolan, howlukmaç şertnamanyň aýratyn görnüşidir. Ol zähmetiň soňky netijelerine gönükdirilýär, zähmetiň durnukly hilini, onuň netijeliliginiň ýokarlanmasyny üpjün etmäge kömek edýär. Şol bir wagtyň özünde şertnama işgäriniň aýratyn hünär ukybynyň hasaba alynmasyna we ondan ýerlikli peýdalanmaklyga şert döredýär, şeýle hem önümçiligiň ähmiýetliliginiň hasaba alynmasyna we ikitaraplaýyn jogapkärçiligiň ýokarlanmasyna alyp barýar.

Şertnama 5 ýyla çenli baglanyşlyýar. Şertnama wagtynyň geçmegi zähmet gatnaşyklaryny hökmany besetmek üçin esas bolmaýar. Taraplaryň ylalaşygy boýunça ol içki şertlerde dowam etdirilip ýa-da täze şertlerde baglanyşylyp biliner.

Adaty bolan zähmet ylalaşygyndan tapawutlylykda şertnama iki nusgada, ýazuw görnüşinde düzülip, olaryň biri kärhananyň işgärler (kadrlar) bölümünde, beýlekisi bolsa

işgäriň elinde galýar. Şertnama baglanyşylandan soň işe kabul edilme barada buýruk berilýär we zähmet kitapçasyna ýazgy edilýär.

Şertnama usulýetindäki zähmet gatnaşyklarynda zähmetiň guralmasy we oňa hak tölenmesi zähmetiň öndürijiligiň we hiliniň ýokarlanmasyna gönükdirilen bolýar. Bu usul boýunça zähmete hak tölemäniň guralmasynda iş hakynyň hemişelik we üýtgeýän elementini göz önüne tutmak maksadalaýykdyr. Önümçiligiň maksadyna we ähmiýetliligine, kämilleşik bölegi, tölegiň 90% görterimine laýyk gelip bilner. Zähmet şertlerini we öndürijiligi üpjün edýän ýolbaşçy (direktor we ş.m.) ýaly işgärlere üýtgeýän elementiniň has ýokary paýyny göz önüne tutmaklyk maksadalaýykdyr.

Hak töleginiň kesgitlenilmesiniň başga bir görnüşi hem peýdalanylýp bilner. Ol işiň soňky netijeleriniň bahalandyrylmasyna (girdeji koeffisiýentine) we işgäriň bu netijelilige goşan hususy goşandyna esaslanan, hususy bahalamanyň ulanmasynda gurnalýar.

Şertnama boýunça zähmete hak tölemäniň kesgitlenilmesiniň üçünji bir görnüşi hem ulanylýp bilner. Onuň düýp esasy hak tölemäniň hakyky (absolýut) ululygynda bellenilýänliginden ybaratdyr. Emma gazanjy we zähmetiň netijelligini baglaşdyrmak üçin onuň belli bir böleginiň ýylyň ahyrynda tölenilmegi göz önünde tutulýar. Mysal üçin, her aý kesgitlenilen gazanjyň 75% görterimi tölenilip, 25% görterimi saklanylýar we ýylyň ahyrynda tölenilýär. Ýylyň ahyrynda hiç hili duýduryşlar, käýinçler bolmasa saklanylan pul, kredit boýunça bankyň görteriminiň hasaba alynmasy bilen tölenilýär. Eger ýalňyşlyklar bolan bolsa, bu pul bölekleyin tölenilýär. Tölegiň şertnama usulýetinde şertnama boýunça göz önüne tutulmadyk, emma ýerine ýetirilen islendik iş tölenilýär.

VI BAP

ÖNÜMIŇ ÖZÜNE DÜŞÝÄN GYMMATY WE BAHÄ.

6.1.Önümiň özüne düşýän gymmaty barada düşünje.

6.2.Önümiň özüne düşýän gymmatynyň kalkulasiýasy.

6.3.Bahanyň döreýşiniň ýörelgeleri, onuň emele gelşi we gurluşy.

6.1.Önümiň özüne düşýän gymmaty barada düşünje.

Önümiň (işini, hyzmatyň) özüne düşýän gymmaty - önümi (iş, hyzmaty) öndürmeklikde peýdalanylýan tebigy çeşmeleriň, çig malyň, materiallaryň, ýangyjyň, energiýanyň, esasy fondlaryň, zähmet resurslarynyň hem-de ony öndürmeklik we ýerlemeklik üçin edilýän beýleki harçlamalaryň gymmaty boýunça bahalandyrylmasyny öz içine alýar. Önümiň (işini, hyzmatyň) özüne düşýän gymmatyna aşakdakylar degişli bolýarlar:

- önümi (iş, hyzmaty) öndürmeklik bilen gös-göni bagly bolan çykdaýjylar;
- tebigy çig malyň peýdalynmasy bilen baglanyşykly çykdaýjylar ýerleri rekultiwasiýalaşdyrmaklyga edilýän çykdaýjylar, suw hojalyk gurluşlaryndan senagat kärhanalary tarapyndan alynýan suw üçin tölegler we beýlekiler;
- önümçiligi taýýarlamak we özleşdirmek üçin edilýän çykdaýjylar, şol sanda gaz alma pudaklarynda taýýarlyk işleri boýunça harçlamalar, taze kärhanalary, önümçilikleri, sehleri we enjamlary özleşdirmek üçin edilýän çykdaýjylar we beýlekiler.
- _ tehnologiýanyň we önümçiligiň guralmasynyň kämilleşdirilmesi bilen baglanyşykly şeýle hem önümiň hiliniň ýokarlanmasy, önümçiligiň dowamynda amala aşyrylýan peýdalanylmaklygyň uzak wagtlylygy, berkligi we beýleki häsiýetleri bilen baglanyşykly çykdaýjylar;
- önümçilik hereketine hyzmat etmeklik üçin (önümçiligi çig mal, materiallar, ýangyn, gurallary, zähmet serişdeleri hem-de beýleki serişdeler bilen üpjün etme boýunça, esasy önümçilik fondlaryny

iş ýagdaýynda saklamak boýunça tehniki taýdan gözden geçirmeklik we hyzmat etmeklik üçin, ýeňil we düýpli abatlaýyş işlerini geçirmek üçin, sanitar-arassaçylyk, ýangyna garşy we goragynyň talaplaryny ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin edilýän çykdaýjylar.

- tejribe - synag işlerini geçirmek bilen, oýlap tapmalar we täze teklipler boýunça görmüşleri we nusgalary taýýarlamak hem-de synagdan geçirmek bilen, bäsleşikleri, sergileri, gözden geçirişleri we ş.m. guramaklyk bilen baglanyşykly harçlanmalar;

- zähmetiň we tehniki howpsuzlygyň bolmaly şertlerini üpjün etmek boýunça harçlanmalar; tebigy gorama hyzmatly fondlary ekleme we peýdalanma bilen baglanyşykly gündelik harçlanmalar;

- önümçiligi dolandyрма bilen bagly bolan çykdaýjylar kärhananyň dolandyрма bilen bagly bolan çykdaýjylar (kärhananyň dolandyрма apparatlarynyň we onuň gurluş bileleşikleriniň işgärlerini ekleme, olaryň işini maddy-tehniki we ulag tarapyndan hyzmat edilme, önümçilik hereketi bilen baglanyşykly iş saparlaryna çykdaýjylar); dolandyрма tehniki serişdelerini: hasaplaýjy merkezlerini, arabaglanyşykly uzellerini, signalizasiýa serişdeleri düzüw saklama we olara hyzmat etme, maslahat beriji, maglumat beriji we auditor hyzmatlarynyň tölegi baglanyşykly çykdaýjylar we beýlekiler.

- işgärleri taýýarlama we kämilleşdirme bilen baglanyşykly çykdaýjylar.

- önümçilik bilen meşgullanýan işgärleriň zähmetiniň tölenmesine edilýän harçlanmalardan ilatyň iş bilen meşgullylygynyň döwlet fonduna, döwletiň durmuşy atýaçlandyrylmasy boýunça tutumlar:

- hökmany medisina ätiýaçlandyrmasy boýunça tutumlar:

- durmuş pudak we pudaklara býujetden daşary fondlara kanunalaýyk geçirilýän tutumlar; önümi ýerlemek bilen baglanyşykly çykdaýjylar (gaplama, saklama, daşama, ýükleme-düşürme işleri we ş.m.)

- esasy fondlaryň gymmatyndan doly dikeldilmeklige amortizasion tutumlary görnüşinde önümiň (işin,hyzmatyň) özüne düşýän gymmatyna goşulýan esasy fondlary gaýtadan

döretmeklige edilýän çykdaýjylar;

- beýleki çykdaýjylar.

Önümiň (iş, hyzmatyň) özüne düşýän gymmatyny emele getirýän çykdaýjylar özüniň ykdysady mazmunyna laýyklykda aşakdaky elementler boýunça tapawutlandyrylýarlar:

- maddy harçlanmalary (yzyna gaýtarylmalý galyndylaryň nyrhynyň aýrylmasy bilen);
- zähmet hakyny tölemeklige harçlanmalar;
- durmuş zerurlyklara tutumlar;
- esasy fondlaryň amortizasiýasy;
- başga harçlanmalar.

"Maddy harçlanmalary" bölümünde aşakda sanalyp geçilýän predmetleriň gymmatlyklary şöhlelenýär:

- esasy emele getirmek bilen öndürilýän önümiň düzümine girýän ýa-da önümi öndürmeklikde (iş geçirmeklikde, hyzmaty etmeklikde) zerur komponenti bolup, gapdaldan alynýan materiallaryň gymmaty;
- normal tehnologik hereketini üpjün etmek üçin önümi (iş, hyzmaty) öndürmek prosesinde (hereketinde) ulanylýan satyn alma materiallaryň gymmaty;
- berilen kärhanada soň montaj ediljek ýa-da goşmaça işlenjek satyn alynýan ýygyny önümleriň we ýarym taýýar önümleriň gymmaty;
- tebigy çig - malyň gymmaty (mineral-çigmal esasyňyň üznüksiz önümiçiligine, ýerleriň rekultiwasiýasyna tutumlar, suw üçin tölegler we ş.m.)
- gapdaldan alnyp tehnologik maksatlara harçlanýan ýygynyň ähli görnüşleriniň, energiýanyň ähli görnüşlerini, öndürmäniň, jaýlaryň ýyladylmasynyň we ş.m. gymmatlyklary;
- kärhananyň tehnologik, energetik, hereketlendiriji we beýleki önümçilik we hojalyk zerurlyklaryna satyn alynýan energiýanyň ähli görnüşleriniň gymmaty.

Maddy resurslaryň gymmaty olaryň edinmeklik nyrlaryndan ugur alnyp emele gelýär.

"Zähmete hak töleme boýunça harçlanmalar" elementinde işlere we gullukçylara önümçilik üstünlikleri üçin sylaglaryň, höweslendiriji we öwezi dolandyryan tölegleriň hasaba alynmasy bilen kärhananyň esasy önümçilik işgärleriň zähmete hak töleme üçin edilýän çykdaýjylar şöhlenilýärler.

"Durmuş zerurlyklara bolan tutumlar" bölümünde işgärleriň zähmetine hak tölenmä edilýän çykdaýjylardan döwlet ätiýaçlandyрма edaralaryna, Pension fonduna, Döwlet meşgullyk fonduna we medisina ätiýaçlandyrylmasyyna kanun tarapyndan kesgitlenen hökmany tutumlar şöhlendirilýärler.

"Esasy fondlaryň amortizasiýasy" elementde esasy önümçilik fonduny doly dikeltmäge amortizasion tutumlaryň jemi şöhlendirýär.

"Beýleki harçlamalar" elementine önümiň (işň, hyzmatyň) özüne düşýän gymmatynyň düzüminde salgytlar, ýygymlar, býujetden daşary durmuş fondlaryna tutumlar, iş saparlaryň harajatlary, işgärleriň guramaçykly toplamaklyga harçlamalar, arabaglanyşyk hyzmatlarynyň, hasaplaýjy merkezleriň tölegi we ş.m. harajatlar degişlidirler.

Önümiň (işň, hyzmatyň) öndürilmesi we ýerlenilmesi bilen baglanyşykly harçlamalar özüne düşýän gymmat meýilnama esaslandyrylanda hasaba alnanda we kalkulirlenende harçlamalaryň maddalary bilen tapawutlandyrylýarlar.

Önümiň özüne düşýän gymmatyna geçişine görä ähli çykdaýjylar göni we goşmaçalara bölünýärler. Gös-göni çykdaýjylar - bu ol ýa-da beýleki görnüşdäki önümiň özüne düşýän gymmatyna gös-göni degişli edip bolýan harçlanmalar degişlidiler - oturdyp çykylan turbalaryň gymmaty, burawlama enjamlaryny we skwažinalaryň amortizasiýasy we ş.m., ýa-da berlen tehnologik -gurluşlaryň işi üçin zerur bolan çykdaýjylary - çig mala, materiallara, energetik harçlanmalary, enjamlaryň amortizasiýasy, esasy senagat-önümçilik işgärleriň gazanjy.

Gös-göni harçlananmalardan tapawutlylykda goşmaça harçlamalar sehiň ýa-da kärhananyň ähli hereketi bilen

baglanyşykly bolýarlar we şonuň üçin hem berlen önümçilik üçin häsiýetli bolan belli bir şertli alamaty esasynda önümiň ähli görnüşleriniň arasynda paýlanylýar.

Önümçilik hereketinde ykdysady wezipesi boýunça esasy we goşmaça harçlamalar tapawutlandyrylýarlar. Esasy harçlanmalar tehnologik hereketiň amala aşyrylmasy bilen gös-göni bagly bolýarlar we önümçilik hereketinde harçlanýlan çig malyň, materiallaryň, ýangyjyň we energiýanyň harçlanmalaryny, esasy fondlaryň amortizasiýasyny, şeýle hem önümçilik işleriniň gazanjyny öz içine alýarlar.

Goşmaça harçlanmalar - bu önümçiligi dolandyрма we oňa hyzmat etme boýunça edilýän çykdaýjylardyr. Olara seh, umumy iş (umumy zawod), beýleki önümçilik däl çykdaýjylary degişlidirler.

Önümçiligiň göwrümi bilen baglanyşykly häsiýeti boýunça şerti-üýtgeýän we şerti-hemişelik harçlamalary tapawutlanýarlar.

Şerti-üýtgeýänler önümçilik göwrüminiň üýtgemesine deň bolup üýtgeýärler, emma olaryň önüm birligine bolan derejesi üýtgemän galýar. Olara çig mala, materiallara, ýangyja, energiýa edilen çykdaýjylar degişlidirler. Şeňň hemişelik çykdaýjylary tersine, önümçiligiň göwrüminiň üýtgemegi bilen üýtgemeyärler diýen ýaly, önümiň birligine bolan olaryň derejesi bolsa üýtgeýärler. Olara amortizasiýa tutumlary, şeňň apparatlaryny saklama, umumy iş (umumy zawod) çykdaýjylary we beýleki harçlamalar degişlidirler.

Emele gelme ýeri boýunça sehleýin, önümçilik (zawod), doly we pudaklaýyn özüne düşýän gymmatlyklaryny tapawutlarldyrýarlar.

Seh boýunça özüne düşýän gymmatlyk önümi öndürmeklik ýa-da işi amala aşyrylmaklyk bilen baglanyşykly şeňň harçlanmalaryny emele getirýär. Önümçiligiň özüne düşýän gymmaty şeňň harçlanmalaryndan başgada umumy önümçilik çykdaýjylaryny öz içine alýar. Doly özüne düşýän gymmatlyk önümçiligiň özüne düşýän gymmatyny we esasan

hem önümi ýetirmeklik bilen bagly bolan önümçilikden daşary edilýän çykdaýjylardan emele gelýär.

Pudak boýunça özüne düşýän gymmatlyk berlen pudagyň kärhanalarynyň özbaşdak harçlanmalarynyň ortaça hasabynyň häsiýetlendirýär.

Emele gelen wagty önümçilik çykdaýjysyna geçirilmesine görä häzirkäki döwrüň we geljekdäki döwürleriň harçlanmalary tapawutlandyrylýar.

Düzümi boýunça özüne düşýän gymmatlyk diýlende - çykdaýjylaryň aýratyn elementiniň olaryň umumy jemine bolan gatnaşygyna düşünilýär.

6.2.Önümiň özüne düşýän gymmatynyň kalkulýasiýasy. Nebit önümleriniň özüne düşýän gymmaty - nebiti gaýtadan işläp çykaryan önümlerini tapawutlandyryan kabir aýratynlyklaryň şertlerinde emele gelýär. Olara çykarylýan nebit önümleriniň görmüşleriniň dürli dürlidigi aýratyn tehnologik taýdan özara baglanyşan hereketleriň (prosessleriň) ulanylmasy we olaryň kompleksleýin häsiýeti, gaýtadan işleme prosesleriň himiýalaşdyrylmasy degişlidirler.

Ýangyç, ýangyç-ýagly we ýangyç-nebit-himiki shemalar nebiti gaýtadan işläp çykarma önümçiliginiň esasy tehnologik shemalarydyr. Nebiti gaýtadan işläp çykarmanyň shemalarynyň üýtgemegi bilen peýdalanma harçlanmalaryň möçberi we önümiň özüne düşýän gymmaty üýtgeýär.

Nebiti gaýtadan işläp çykarma we nebit-himiýa senagatynda özüne düşýän gymmatyň gurluşynyň aýratynlygy bu çig mala we energiýa edilýän çykdaýjylaryň, uly udel agramynyň bolmasydyr, ol nebiti gaýtadan işläp çykarmanyň umumy çykdaýjylarynyň 90%-ne barabaryny emele getirýär. Nebiti gaýtadan işläp çykarma we nebit-himiýa senagatynyň önüminiň özüne düşýän gymmatynyň ikinji bir aýratynlygy bu üýtgeýän harçlanmalaryň ýokary ululygydyr (85-90%).

Nebit himiýa önümleriniň önümçiliginiň özüne düşýän gymmatynyň gurluşy dürli-dürlidir, sebäbi olar material, energiýa we

kapital talap edijiligi boýunça tapawutlanýarlar. Polimerleriň köpüsiniň öndürilmesine çig malyň uly çykdaýjylary edilyär. Monomerleriň önümçiligine çigmala edilyän harçlanmalar pesräk, emma energýa goşmaça materiallara, amortizasiýa we ýeňil abatlaýyş işlerine harçlamalar güýçli ösýär.

Nebiti gaýtadan işläp çykarma önümleriniň özüne düşýän gymmatynyň gurluşyny hasaba almak bilen, onuň (özüne düşýän gymmatyň) has peselmesini çig maldan peýdalanylmanyň gowulandyrylmasy netijesinde gazyp bolýar. Munuň üçin çig maly gowy saýlama we taýýarlamak, onuň düzümini durnukly etmek (stabilleşmek), tehnologik rejäni kämilleşdirmek we durnukly etmek, katalizatory dogry saýlamak, has arzan çig maly ulanmak, ozalky proseslerde (hereketlerde) onuň önümçiligini arzanlatmak, goşmaça alynýan önümleri oýlanyşykly peýdalanmak zerurdyr.

Hereket edýän önümçilik güýçleriniň (kuwwatynyň) öndürjiligin we san taýdan (ekstensiiv) peýdalanylmasy ýokarlandyrmak önümiň özüne düşýän gymmatynyň peselmesiniň wajyp çeşmesidir. Birmeňzeş tehnologik gurluşlaryň iş görkezijileri ýyl dowamynda we kärhanalar boýunça bir sutkadaky öndürjiligiň üýtgeýşini takyklaýar. Bu çig malyň düzüminiň we hiliniň durnuksyzlygy, tehnologik rejimiň tapawutlylygy, hyzmat edýän toparlaryň kämilligi bilen döreýär. Diýmek, çig malyň düzüminiň stabilleşdirmesi (durnukly edilmesi), tehnologik rejäniň kämilleşdirilmesi, hereket edýän önümçilik kuwwatynyň peýdalanylmasyň öndürjiligin artdyryp bilýär, bu bolsa önümiň özüne düşýän gymmatynyň azaldylmasyna ýardam edip biler.

Tehnologik desgalaryň işiniň dowamlylygy birinji nobatda geçirilýän abatlaýyş işleriň aralygy bilen kesgitlenilýär. Köplenç tehnologik desgalar çig malda bar bolan duzlaryň we kükürtli birleşmeleriniň täsiri astynda apparatynyň we turbog geçirijileriň korroziýasy (dargamasy) sebäpli, turbadan edilen peçlerde we beýleki apparatlarda koks emele gelmesi zerarly, hapalanma we şorlanma netijesinde ýyllyk alyşyk apparatlarynda ýyllygyň geçirilmesiniň ýaramazlaşmasy sebäpli abatlaýyş işleriniň geçirilmesi üçin işsiz durýarlar. Bu sebäpler netijesindeki işsiz durmalar çig-

malyň ýeterlik derejede taýýarlanmadyklygy tehnologik iş kadasyny (rezimini) berjaý edilmezligi, käbir awtomatlaşdyrylan serişdeleriniň bolmazlygy we ş.m. bilen bagly bolup bilýär.

Hereket edýän güýçleriň san taýdan (ekstensiw) peýdalanmasy artdyrmak abatlaýyş işleriniň guralmasynyň gowulandyrylmasynyň üsti bilen şolar sebäpli işsiz durmalary azaltmak bilen amala aşyrylyp bilner. Tehniki ösüş (progress) önümiň özüne düşýän gymmatyny azaltmaklygyň esasy bolup durýar. Kuwwatly, utgaşdyrylan (kombinirlenen) desgalar gurnalanda, kapital harçlamalar peselýär, diýmek, amortizasiýa, abatlaýyş işleri we ş.m. ýaly maddalar boýunça önümiň özüne düşýän gymmaty hem azalýar. Desgalaryň işiniň durnuklylygyny (üznüksiz önümçiligini) ösdürmek netijesinde önümçiligiň awtomatlaşdyrmasyň kämilleşdirmelik önüm öndürmäniň ösüşini, energiýanyň we maddy-tehniki serişdeleriň harçlanma möçberiniň kemeldilmesini üpjün edýär, netijede önümiň özüne düşýän gymmaty peselýär.

Energiýa harçlanmalarynyň kemeldilme mümkinçilikleri ýylylyk çeşmelerinden, şol sanda gaýtadan alynýan energiýa çeşmelerinden - tüsse gazlaryndan we gyzgyn nebit önümlerinden ýokary derejede peýdalaanylmasy, ýylylyk üpjünçiliginiň kämilleşdirilmesine, howa bilen sowadyş apparatynyň girizilmesine, energoresurslaryň progressiw harçlanma möçberini girizilmesine hem bagly bolýar.

Önümiň özüne düşýän gymmatyny ep-esli azaltmagyň mümkinçilikleri önümçilige hyzmat etme we ony dolandyрма edilýän çykdajylaryň peselmesine baglydyr.

6.3. Bahanyň döreýiş ýörelgeleri, bahanyň emele gelşi we onuň gurluşy. Kärhananyň önümi, kärhananyň we döwletiň girdejisiniň möçberine, has bagly bolan derejesi boýunça satylýar.

Islendik harydyň nyrhynyň üstünde işlenilende we nyrh bellenilende firma birnäçe meseleleri çözmelidir:

a) Nyrh emele getirme meselesiniň goýulmasy firmanyň anyk harydyň üsti bilen ýetmäge dyrjaşýan maksatlaryna bagly bolýar. Bu şeýle maksatlar bolup bilýär:

- bazarda öndürijileriň sany gaty köp bolan mahaly we ýiti bäsdeşligiň höküm sürýän wagty saklanyp galmagy başarma (üpjün etme) bu ýagdaýda firmalar peýdalanyjylar tarapyndan hoşniýetli jogap gazanmaklyk üçin has pes nyrhlary goýmaklyga mejbur bolýarlar.

- gündelik girdejisiniň iň uly mukdara ýetirilmesi. Firmalar nyrhyň dürli derejelerde ulanylmaga degişli bolan talaby we harçlanmalary bahalandyryrlar we gündelik girdejiniň iň uly mukdarynyň gelmesini we harçlanmalaryň iň köp derejede öweziniň dolanmasy üpjün etjek nyrhy saýlap alýarlar, şonda firma üçin gündelik görkezijiler uzak wagtlyk gözkezijilere garanda möhümräk bolýarlar;

- bazar paýynyň görkezijileri boýunça öndebaryjylygy gazanmak. Şonda kompaniýanyň iň pes harçlanmasy we iň uly uzak wagtlyk girdejisi bolup biler diýip hasaplanylýar;

- harydyň hili, görkezijisi boýunça öndebaryjylygy gazanmaklyk. Bu bolsa ýokary hili gazanmaklyga edilýän harçlanmalaryň öwezini doldurmak üçin we gymmat bahaly ylmy-barlag we tejribe-konstruktorlyk işlerini geçirmek üçin oňa has ýokary nyrhyň belenilmesi talap edýär.

b) Talabyň (islegiň) kesgitlenilmesi nyrh bilen satylmanyň mümkin bolan göwrüminiň arasyndaky baglylygyň takykklanmasýndan ybarat bolýar, şonda nyrhyň üýtgemegine talabyň duýgurlylygyny bahalandyrmak zerur bolýar;

ç) Harçlanmalaryň bahalandyrylmasy, talap, adaty bolşy ýaly, firmanyň öz harydy üçin sorap biljek iň ýokary nyrhyny kesgitläp bilýär. Iň pes nyrh firmanyň harçlanmalary bilen kesgitlenilýär. Kompaniýa önümçilik "boýunça peýdalanylma we ýerleme boýunça ähli harçlanmalaryň öwezini doldurur ýaly we belli bir girdejiniň alynmasyny üpjün eder ýaly nyrh bellemäge çalyşýar".

d) Nyrhlaryň we bäsdeşleriň harytlarynyň derňewi nyrh emele gelme prosessiniň zerur elementi we bäsdeşleriň tekliplerine garanda öz teklibini pozisirlmek üçin başlangyç nokady bolup durýar.

e) Geçirilen barlaglar esasynda firma ulanyjylar, distribýuterler we dilerler, firmanyň öz işgärleri, bäsdeşler, üpjün edijiler we döwlet edaralary tarapyndan hoşniýetli kabul edilip bilinjek kesgitli nyrhy belleýär. Nyrh bellenilende firma satyjydan alyja harydy daşama bilen baglanyşykly harçlamalary we şoňa görä harydyň heläk bolmagy hem-de zaýalanmagy bilen baglanyşykly töwegelçilikleri hasaba almalydyr.

Nyrh şeýle hem bellenilip bilner:

-satyjynyň franko-sklady-satyjy harydyň alyja eltilmesi üçin jogapkärçiligi we harçlamalary boýun almaýar;

-alyjynyň franko-sklady-alyjy satyjynyň harydynyň getirilmesi üçin jogapkärçiligi we harçlamalary boýun almaýar. Halkara söwdanyň tejribesinde hususan hem doly arassalanmadyk nebitde nyrhlaryň şeýle görnüşlerinden peýdalanýarlar:

- FOB (Free - On - Boardy - satyjynyň portunda "bortda erkinlikde"), satyjy öz hasabyna harydy alyjy tarapyndan kireýine tutan gäminiň bortuna konosament (ýüklenme baradaky dokumentleri bermek bilen şertnamada bellenilen porta we bellenlen wagtda tabşyrýar.

Eýeçilik hukugy we töwegellikler alyja gäminiň tualgasyndan (uçaryň ýük bölümünden)ýüküň geçiş pursadyndan geçirýärler.

- SIF (kost, Insuranse, Freight - "gymmatlyk, atiýaçlandyrma, frant") alyjynyň ýurdunyň porty. Bu şertde satyjy gäminiň kireýine alynmasy, harydyň ýüklenmesi, alyjynyň ýurdunyň ylalaşylan portuna çenli harydyň eltilmesi we ätiýaçlandyrylmasy bilen baglanyşykly ähli çykdaýjylary töleýär. Konosament, ätiýaçlandyrma polisi, eýeçilik hukugy düşüriş pursadynda gäminiň tualgasyndan ýükleriň geçiş pursadyndan alyja geçirýärler.

Türkmenistanyň içki bazarynda satylanda nebitiň bir tormasynyň nyryhy döwlet býujetine tutmalaryň hasaba alynmasy bilen (ýerastylar üçin tölegler) mineral çig mal bazanyň üznüksiz önümçiligine tutumlar we ş.m. gazyp çykarmanyň özüne düşýän gymmatyndan, gazyp alýan kärhananyň girdejisinden, aksiz toplanmasyndan, goşulan gymmata bolan salgytdan we gaýtadan işleýän kärhana çenli nebiti alyp barmaklyk üçin transport harçlanmalaryndan emele gelýär.

Ýurduň içindeki peýdalanyjylara tabşyryýan nebite şertnama nyryhlaryň Türkmenistanda emele gelen kesgitlenilme tejribesiniň esasy tapawudy şonda nebitiň tebigy hiliň hasaba alynmaýandygyndan ybaratdyr (kükürdiň, ýagty fraksiýalaryň we şuna meňzeşleriň bolmagy). Aslynda bolsa, hil üçin artdyrylan pul arzanladylmany dünýä boýunça kabul edilen nyryh emele getirme gurluşynyň (sistemasynyň) hökmany elementi (şerti) bolup durýar.

Bazar gatnaşygynyň ösüşine we onuň işiniň dürli çäklerine aralaşmasyna görä nyryh emele gelme ulgamy bu pudak boýunça dünýä tejribesinde ýakynlaşyp öser we kämilleşer.

VII BAP

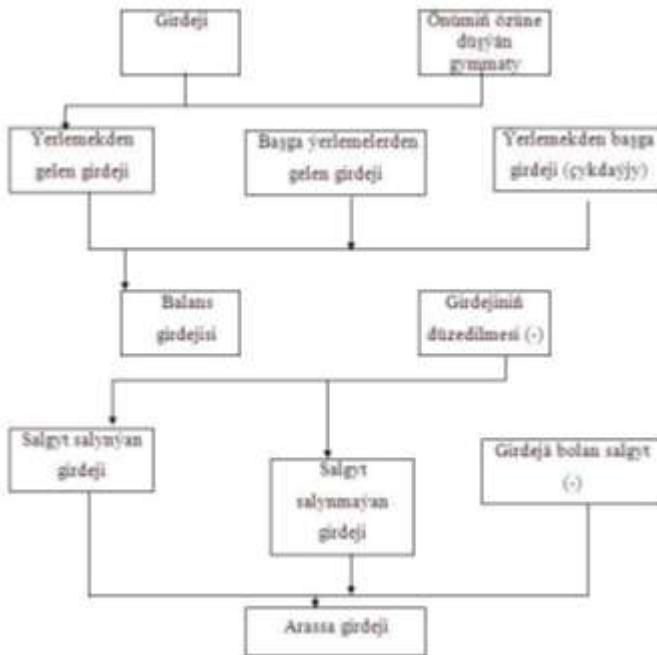
Girdejiň görnüşi, düşünjesi. Himiýa pudagyň girdejisini ýokorlandyryýan ýollar.

7.1. Girdeji barada düşünje we onuň görnüşleri.

7.2. Önümiň we pudagyň düşewentliligi, ony hasaplaýyş usullary.

7.1. Girdeji barada düşünje we onuň görnüşleri. Bazar ykdysadyýet şertlerinde girdeji almak önümçiligiň gös-göni maksady bolup durýar. Girdeji kärhananyň geljekde özgermesi, ösmesi üçin garantiýa bolup durýar.

Kärhanada, önümiñ talabyny, önümçiligiñ göwrümini, baha syýasatyny, önümi ýerlemekligiñ bazar bölegini nähili seljeren bolsalar, şeýle hem netije ýagny maliýe netijeler bolar.

Girdejiniň emele gelme shemasy.
Arassa girdejiniň paýlanma shemasy.

Arassa girdeji =

Ulanma fondy +

Atiýaçlyk fondy	+
Ýygnama fondy	+
Arassa girdejiniň galyndysy	

Gazanç - önümi öndürmekligi, şeýle hem ony ýermekligi öz içine alýan kärhananyň önümçilik - hojalyk işlerini umumylaşdyrylan görkezijisi bolup durýar. Şunuň bilen birlikde *gazanç* diňe görkeziji bolman, eýsem kärhananyň, pudagyň we umumy jemgyýetiň talaplaryny kanagatlandymaklyk üçin serişdeleriň çeşmesidir.

Görkezijiler:

1. Satylmanyň umumy (tutus) göwrümi.
2. Satylmanyň umumy göwrümine salgytlar.
3. Satylmanyň (ýerlenilmäniň) arassa göwrümi.
4. Satylmanyň özüne düşýän gymmaty.
5. Umumy kommersiýa gazanjy.
6. Umumy hojalyk harçlanmalary.
7. Kommersiýa harçlanmalary.
7. Arassa kommersiýa gazanjy (zyýany).
8. Beýleki düşüwüntler we girdejiler.
9. Beýleki harçlanmalar we zyýan görmeler.
10. Jemi balans girdejilik.
11. Göterimleri tölemeklige harçlanmalar.
12. Balans girdejilik (zyýany).
13. Girdejä bolan salgyt.
14. Arassa girdeji (zyýan).

7.2.Önümiň we pudagyň düşewentliligi, ony hasaplaýyş usullary.

Ahyrky maliýe netijesi (düşewünt) ýa-da önümi (iş, hyzmaty) satmaklygyň maliýe netijesinden, esasy serişdelerinden we kärhananyň beýleki emläginden hem-de ýerlemekliginden daşary operasiýlardan alnan girdejilerden (bu operasiýalar boýunça harçlanmalaryň jemine azaldylan girdejilerinden düzülýärler.

Önümi (iş,hyzmaty) ýerlemeklikden alnan düşewünt (zyýany goşulan gymmata salgytsyz hereket edýän nyrhlarda önümi (iş, hyzmaty) satmakdan girdeji bilen ony öndürmeklige we ýerlemeklige aksizler we harçlanmalaryň tapawudy edilip kesgitlenilýär.

Eksport işi bilen meşgullanýan kärhanalar nebiti ýa-da gazy ýerlemeklikden alnan puldan gazanjy kesgitlänlerinde eksport tariflerine ýol bermeýärler.

Satylmanyň tutuş göwrümi satylan önümiň, satyn alynýan harytlary we beýleki maddy-önümçilik zapaslaryň edilen işleriň we hyzmatlaryň bazar (satuw gymmatyny, beýleki ýerlenilmeleriň gymmatyny, dellalçylyk hereketlerinden, konsignasion söwdasyndan kommission gymmatyny) öz içine alýar.

Ýerlenilmäniň arassa göwrümi - bu satylmanyň tutuş göwrümüne girýän aksiz ýygymly, goşulan gymmatlyga bolan salgydy we beýleki salgytlary hasaba alynmakda satylan önümiň gymmatydyr.

Jemi (umumy) kommersiýa gazanç – “maržinal girdeji” ýa-da ”ödeme puly” düşünjeleri deňdir (adekwaty).

Satylmanyň arassa göwrümi bilen özüne düşýän gymmatyň arasyndaky tapawut,soňkysyna ýerlenilen önümiň, işiň, hyzmatyň önümçilik boýunça özüne düşýän gymmaty,gös-göni harçlanmalar, umumy önümçilik harçlamalary, satylan harytlaryň, maddy-önümçilik zapaslarynyň gymmatlyklary, dolanşyk harçlanmalary we dürli önümçilik zapaslarynyň

hem-de hyzmatlarynyň ýerlenilmesi bilen gös-göni bagly bolan beýleki çykdaýjylar degişli bolýarlar.

Arassa kommersiýa gazanjy – “satuwdan gazanç” düşünjesi bilen deň bolýar. Berlen hasabat döwründe jemi kommersiýa gazanjynyň umumy hojalyk we kommersiýa çykdaýjylaryň arasyndaky tapawudy emele getirýär. Bu çykdaýjylar satuw göwrümi bilen gös-göni bagly bolmaýan hemişelikdir.

Belli bir önümiň, işiň, hyzmatyň önümçiliginde önümçilik kuwwatlary hereket edip başlamadyk bolsalar, onda gutulyp bolmaýan galan çykdaýjylar - amortizasion tutumlar, enjamlaryň konserwasiýasy we goragy boýunça harçlamalar, käbir önümçilik işgärlerini saklamaklyk - berlen döwür üçin umumy hojalyk harçlanmalaryna goşulýarlar.

Tutuş balans gazanç - bu kärhananyň beýleki işleri (operasiýalary) bilen baglylykda döreýän girdeji we arassa kommersiýa gazanjyň jemidir.

Satuwdan daşary operasiýalardan girýän girdejiilere aşakdakylar degişli:

Türkmenistanyň çäginde we çäginden daşda başga kärhanalaryň işinde paýly gatnaşmadan girdejiler, kärhana degişli bolan aksiyalar we beýleki gymmat baha kagyrlar boýunça diwidendler;

- emlägi kärendesine bermekden girdeýjiler;

- önümçilik zapaslarynyň we taýýar önümiň goşmaça bahalandyrylmasyndan girdejiler;

-hojalyk şertnamasynyň bozulmasy sebäpli peni we sanksiyalaryň beýleki görnüşleri tölemek hökümi çykarylan we bergida rtarapyndan boýun alnan jerimeler;

- hasabat ýylynda yüze çykarylan ozalky ýyllaryň girdejisi;

- walýuta hasaplaşyklarda şeýle hem daşary yurt walýutasyndaky operasiýalarda kurs boýunça oňaýly tapawutlyklar.

Önümçilik hem-de önümi satmaklyk bilen bagly bolmadyk operasiýalardan alynýan beýleki düşewünt.Harçlamalara we ýitgilere aşakdakylar degişlidirler:

- ýatyrylan önümçilik tabşyrmalar boýunça harçlamalar, şeýle hem önüm bermedik önümçilige edilen çykdaýjylar;
- saklanylan we togtadylan önümçilik güýçleriniň we obýektleriň saklanmasyna harçlanmalar;
- sebäpkärler tarapyndan bellenilýän daşky sebäplere görä işsiz durmaklykdan ýitgiler;
- önümçilik zapaslarynyň we taýýar önümiň arzanladylmasyndan ýitgiler;
- gap bilen geçirilýän operasiýalar boýunça görülýän zyýan;
- sud harçlanmalary we arbitraz çykdaýjylary;
- hojalyk şertnamasynyň şertleriniň bozulmasy üçin höküm çykarylan we boýun alnan jerimeler, peniler we beýleki sanksiýalar;
- başga kärhanalar bilen hasaplaşyklar boýunça şübheli karzlaryň jemi;
- talap ediş möhleti geçen debitor bergidarlygyň hasapdan aýrylmasyndan çykdaýjylar
- tebigy heläkçilikler zerarly tölenilmeýän ýitgiler, şol sanda tebigy heläkçilikleriň önümiň alynmasy ýa-da olaryň netijelerini ýok etmek (düzetmek) bilen baglanyşykly çykdaýjylar;
- walýuta hasaplaşyklarynda daşary ýurt walýutasyndaky operasiýalarda kurs boýunça oňaýsyz tapawutlyklar, özbaşdak meýilnamalaşdyrýar, guraýar we barlaýar, pul-maýa bilen üpjün etme we ýerleme hem-de ösüşi bilen baglanyşykly soraglary çözýär.

Himiýa pudagynda girdejini ýokarlandyrmanyň ýollarynyň biri, önümiň özüne düşýän gymmatyny aşak düşürmek.

Önümiň özüne düşýän gymmatyny aşak düşürmek üçin kärhanalarda zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmaly, täze tehnologiýalar we enjamlar ornaşdyrylmaly.

Önümçilik girdejili we bäsdeşlige ukuply bolmasy üçin kärhana mydama ylym we tehnologiýa ösüşlerini yzarlamaly we öz önümçiligine ornaşdyrmaga çemeleşmeli.

VIII BAP

Salgyt ulgamy.

8.1.Salgytlaryň düýp mazmuny we olaryň zerurlygy.

8.2.Salgydyň wezipeleri.

8.3.Türkmenistanyň salgyt ulgamy.

8.1. Salgytlaryň düýp mazmuny we olaryň zerurlygy.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde döwletiň ykdysadyýeti dolandyrmasynyň iň netijeli bir usuly bolup salgytlar çykyş edýär.

Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanda salgytlaryň kanunalaýyk hereket etmegi biziň Diýarymyzyň ykdysady, syýasy we durmuş esaslarynyň bitewiliginden, oňa mahsus bolan önümçilik gatnaşyklaryndan we ykdysady kanunlaryndan hem-de döwletiň berkarar bolmagyndan gelip çykýar. “ salgytlar” diýilip atlandyrylýan maliýe kategoriýasy pul-haryt gatnaşyklaryň hereket edýän ähli jemgyýetçilik-ykdysady formasiýalaryna mahsusdyr. Diýmek, salgytlaryň obýektiw zerurlygy şu aşakdakylar bilen şertlendirilýär:

- Pul-haryt gatnaşyklary bilen;
- Ykdysady kanunlaryň hereket etmegi bilen;
- Döwletiň öz üstüne ýüklenen funksiýalary ýerine ýetirmegi bilen.

Salgytlar hakyndaky ylmyň predmeti ähli ykdysady we pul gatnaşyklary däl-de, diňe bir döwlet býujetiniň girdejilerini emele getirýän gatnaşyklardyr. Diýmek, salgytlaryň hakyky obýekti – döwletiň girdejilerini emele getirmek boýunça pul gatnaşyklary şertlendirýän kärhanalaryň we ilatyň pul girdejileridir (peýdasy).

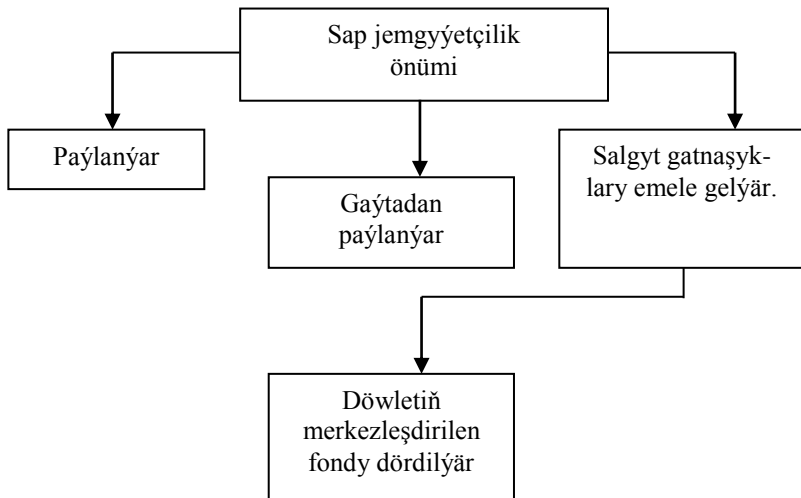
Salgytlaryň düýp mazmuny pul formasynda jemgyýetçilik önümiň, milli girdejiňiň paýlanylmagynyň we gaýtadan paýlanylmagynyň derňelmeginiň üsti bilen açylýar. Diýmek, paýlaşdyryş gatnaşyklaryň bir bölegi hökmünde salgytlar maddy önümçiligiň astyndan gelip çykýar, paýlaşdyryşyň guraly hökmünde salgytlar bu hereketiň üsti bilen jemgyýetçilik önümçiligine gatnaşýan ähli gatnaşyjylaryň ykdysady bähbitlerine täsir etmäge, onuň netijeliligini ýokarlandyrmak boýunça duran meseleleri çözmäge niýetlenendir. Salgyt gatnaşyklary hemişe hereketdedir, paýlaşdyryş gatnaşyklarynda olar gatnaşyjylaryň ykdysady bähbitlerini kanagatlandyrmakda anyk meseleleri çözmäge tabyndyrlar. Salgytlar kämilleşdirilende köne salgytlar täze salgytlara çalşyrylýar ýa-da düýbünden ýatyrylýar we olaryň ýerini önümçilik güýçleriň ösüş şertlerine jemgyýetçilik önümçiligiň ösüşi boýunça çözülýän meseleleriň häsiýetine laýyk gelýän salgytlar tutýarlar. Bu salgytlaryň wajyp aýratynlygydyr. Diýmek, döwletiň merkezleşdirilen pul fonduny döretmek ýoly bilen gymmat formasynda sap önümiň we milli girdejiňiň paýlanylmagy we gaýtadan paýlanylmagy sebäpli emele gelýän gatnaşyklara salgytlar hakyndaky ylmyň predmeti diýlip düşünilýär (1-nji surat).

Ähli salgyt prosesleri we wakalary gaýry ykdysady hereketler bilen dialektik bilelikde hereket etmeginde we özara arabaglanyşykda öwrenilýär, bu bolsa olaryň arabaglanyşygynyň, üstüni açmaga mümkinçilik berýär. Şol sebäpli “Salgytlar we salgytlaryň salynylyşy” dersiniň öz meseleleri bar.

Birinji mesele – salgytlaryň düýp mazmunynyň üstüni açmak, olaryň funksiýalaryny öwrenmek, döwletiň ykdysadyýetini pugtalandyrmakda olaryň ähmiýetini we rolyny görkezmek.

Ikinji mesele – jemgyýetçilik önümi paýlananda onuň mukdar taýdan gymmat proporsiýalarynyň esaslandyrylyşyny talyplara öwretmek.

Sap jemgyýetçilik önümi paýlananda salgyt gatnaşyklaryň ýüze çykmagy

Üçünji mesele – salgyt mehanizminiň üsti bilen jemgyýetçilik üznüksiz önümçiligiň barşynyň ähli derejesine aktiw täsir edilşiniň usullaryny ele almak.

Salgytlar – bu döwlet ýa-da ýerli býujetlere şahsy we ýuridiki taraplardan döwlet tarapyndan ýygnaýan hökmany töleglerdir.

Salgytlar jemagat häkimýetini saklamak üçin raýatlaryň töleýän tölegleri hökmünde jemgyýetiň synplara bölünmegi we döwletiň emele gelmegi bilen ýüze çykýarlar. Milli girdeji gaýtadan paýlananda salgytlar pul görnüşinde döwlete täze gymmatyň bir bölegine eýeçilik etmegine mümkinçilik döredýär. Ýurduň ilatynyň ählisinden salgyt görnüşinde ýygnaýan milli girdejiniň bu bölegi döwletiň maliýe resurslarynyň merkezleşdirilen fonduny döredýär we onuň durmuşa ukyplygynyň esasyňy düzýär. Döwletiň gymmatyň bir bölegini salgytlar görnüşinde almagy gymmatyň bitaraplaýyn (salgyt töleýjilerden döwlete tarap) hereket etmegini aňladýar,

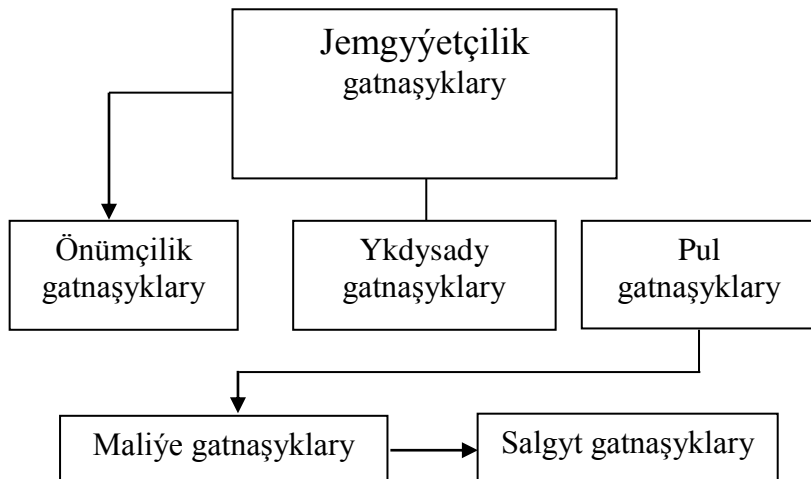
başgaça aýdanynda bärde alyş-çalyş hereketi ýok. Salgyt jemleri ilat tarapyndan döredilen täze gymmatyň hasabyna emele gelýär we döwletiň eýeçiligine geçýär. Diýmek, salgytlaryň iki ähmiýeti bar: birinjiden, olar jemgyýetçilik gatnaşyklaryň bir bölegi (olaryň jemgyýetçilik mazmuny) bolup hyzmat edýändigini aňladýar; ikinjiden, pul görnüşinde (maddy mazmuny) olar milli girdejiniň bir bölegidir.

8.2.Salgytlaryň wezipeleri. Milli girdejiniň gymmatynyň paýlaşdyrylýşynyň ähli barşy – bu maliýe gatnaşyklaryň jemidir. Salgyt gatnaşyklary bolsa bu maliýe gatnaşyklaryň bir bölegidir. Şonuň üçinem, salgytlar diňe bir öz boluşly ykdysady kategoriýa däl-de, eýsem maliýe kategoriýasydyram (2-nji surat)

Öz ykdysady tebigaty boýunça salgytlar obýektiv häsiýete eýe bolýarlar, hakyky maliýe gatnaşyklaryny aňladýarlar, olar gaýry maliýe kategoriýalary, ýagny döwlet çykdaýjylary, döwlet kredity bilen ýakyn aragatnaşykda hereket edýärler. Şol bir pursatda bolsa maliýe kategoriýasy hökmünde hereket edýän salgytlaryň öz tapawutlandyryjy alamatlary, diňe özlere mahsus bolan hereket ediş formasy, başgaça aýdanynda, öz funksiýalary bar. Salgytlaryň funksiýalary bolsa olary maliýe kategoriýalaryň umumy jeminden tapawutlandyrýar.

Häzirki zaman şertlerinde salgytlar iki funksiýany, ýagny fiskal we ykdysady funksiýalary ýerine ýetirýärler, olaryň içgi häsiýeti, alamatlary we bu maliýe kategoriýa degişli häsiýetleri bar.

Jemgyýetçilik gatnaşyklarynda orny

Fiskal funksiýasy – bu ähli döwletlere mahsus bolan salgytlaryň esasy funksiýasydyr. Onuň kömegi bilen döwletiň pul fondlary döredilýär hem-de döwletiň hereket etmegine maddy şertler döredilýär. Salgytlaryň fiskal funksiýasy döwletiň ykdysadyýete täsir etmegine obýektiw şertleri döredýär.

Salgytlaryň ykdysady funksiýasy üznüksiz önümçiligiň barşyna öz uly täsirini ýetirýär. Ykdysady funksiýanyň kömegi bilen salgytlar önümçiligi höweslendirýär ýa-da onuň ösüşini pese düşürýär, kapitalyň toplanylyşyny güýçlendirýär ýa-da aşak düşürýär, ilatyň tölege ukyplylygyny giňeldýär ýa-da daralgýar. Salgytlaryň bu funksiýasy fiskal funksiýadan aýrylmaz hereket edýär we onuň bilen ýakyn arabaglanyşykdadyr.

Işçiler, gullykçylar we gaýry taraplar iş hakyny ýa-da girdeji alanlarynda ony 3 ugur boýunça harçlaýarlar:

1. Harytlary we hyzmatlary satyn alýarlar.

2.Salgytlary töleýärler.

3.Galan bölegini süýşüringi görnüşinde toplaýarlar.şol sebäpli salgytlar jemgyýetçilik önümçiliginiň esasy faktory bolup duran işçi güýjüne 3 ugurdan täsir edýär:

- salgytlar jemi islegleriň derejesine we gurluşyna;
- salgytlaryň möçberi işçi güýjiniň bahasy bolup duran iş hakyny kesgitleýär,sebäbi iş haky öz içine salgytlary goşýar;
- önümçiligiň harajatlary hem-de harytlaryň we hyzmatlaryň bahasynyň arasynda bolan gatnaşyk salgytlara bagly bolyp durýar.

Salgytlaryň wezipeleri-bu gapma-garşylygyň bitewiligidir.Salgytlar bilen bir wagtda ýüze çykan onuň fiskal wezipesi salgytlaryň ykdysady funksiýasynyň hereket etmegini we ösmegini şertlendirýär.Salgytlaryň fiskal ähmiýetiniň artmagy önümçiligiň barşyna has giň we çuňňur täsir etmäge obýektiw şertleri döredýär.Şol bir pursatda ykdysady ösüşiň depginleriniň çaltlandyrylmagyna gönükdirilen önümçiligiň kadalaşdyrylmagy ilatyň takyk toparynyň girdejilerini ýokarlandyrýar hem-de belli çäkde salgytlaryň fiskal wezipesi üçin binýady giňeldip bilýär.Diýmek,salgytlaryň funksiýalary biri-biri bilen bagly,biri-birini şertlendirýär.

Funksiýalaryň içerki bitewiligi olaryň arasyndaky gapma-garşylygy aradan aýyрмаýar.Salgytlaryň her bir funksiýasy salgyt gatnaşyklarynyň haýsam bolsada bir toparyny takyklaýar, olar bolsa biri-birine gapma-garşylykly hereket edýärler.Salgytlaryň fiskal funksiýasynda salgyt töleýjiniň döwlete bolan gatnaşygy kesgitlenilýär,ykdysady funksiýada bolsa döwletiň salgyt töleýjä bolan gatnaşygy takykklanýar.

Salgytlar we olaryň funksiýalary hakyky bazis gatnaşyklary şertlendirýärler.Bu gatnaşyklar döwlet tarapyndan salgyt mehanizmini düzýän nadstroykanyň dürli görnüşli gurallarynyň üsti bilen salgyt syýasatynda ulanylýar.Salgyt mehanizmi-bu salgyt salynşyny dolandyrmak boýunça ulanylýan guramaçylyk-hukuk kadalaryň w3e usullaryň

jemidir. Döwlet salgyt kanunçylygynyň üsti bilen öz salgyt mehanizmine hukuk formasyny berýär. Salgyt mehanizmi salgyt konsepsiýasy bilen kesgitlenilýär, salgyt konsepsiýasy bolsa ilaryň haýsy hem bolsa bir toparynyň bähbitlerini goraýar.

8.3. Türkmenistanyň salgyt ulgamy. Türkmenistanyň salgyt ulgamy, döwletiň çägendäki şahslardan belli bir düzgünde ýygnaýan salgyt we ýygymlaryň jemi bilen görkezilendir.

Salgyt ulgamy- bu döwletiň içinde ýygnaýan salgytlaryň jemidir, şeýle-de olaryň gurluşynyň formalary we usullarydyr. Her bir döwletiň salgyt ulgamy şu aşakdaky meseleleri çözüýär:

1. Döwletiň çykdajylarynyň uly bölegini maliýe resurslary bilen üpjün edýär;
2. nümçiligiň barşyny hem-de durmuş gatnaşyklar çäklerini kadalaşdyrýar;
3. Ilatyň ähli gatlaklarynyň durmuşa ukuplylygyny üpjün edýär.

Türkmenistanyň salgyt ulgamy, döwletiň çägendäki şahslardan belli bir düzgünde ýygnaýan salgyt we ýygymlaryň jemi bilen görkezilendir. Salgyt ulgamy ýygym, sazlama we paglama funksiýalaryny ýerine ýetirýär. Jemgyýet, syýasat we ykdysadyýet meseleleri üçin ýygym wezipesiniň kömegi bilen döwletiň girdejisi emele getirilýär. Döwlet salgyt stawkalarynyň, ýeňillikleriniň we jerimeleriniň kömegi bilen ykdysady we jemgyýet ösüşlerini sazlaýar.

Türkmenistanyň salgyt ulgamy göni we gytaklaýyn salgytlary öz içine alýar. Gytaklaýyn salgytlar şu aşakdakylar:

-goşulan gymmata salynýan salgyt;

-aksizler;

-gümrük pagy;

Göni salgytlara:

-emläge salynýan salgyt;

-peýda salynýan salgyt;

- ýer salgydy;
- şahsy taraplaryň girdejilaryne salynýan salgyt;
- tebigy baýlyklary gözlemäge we gazyp almaga hukuklaryň berilmeginden alynýan girdejilere salynýan salgyt;
- ýer asty baýlyklardan peýdalanylanlygy üçin salynýan salgyt;
- ýerli salgytlaryň we ýygymlaryň köp görnüşli sany.

Türkmenistanyň kanunlaryna laýyklykda girdeýjä bolan salgydy, telekeçilik işi bilen meşgullanýan gurama we kärhanalar, maýa goýumunda daşary ýurt puly gatnaşýan kärhanalar we ähli ýuridiki şahslar töleýär.

Bu salgydy kärhanalaryň aýry hasaplaşma hasaby bolan şahamçalary hem töleýär.

Salgyt salynýan obýekt bolup salgyt töleýjiniň girdejisi çykyş edýär.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Saparmyrat Türkmenbaşy, Ruhnama. Aşgabat, 2001.
2. Saparmyrat Türkmenbaşy, Ruhnama. Ikinji kitap. Aşgabat, 2004.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Umumymilli “Galkynys” Hereketiniň we Türkmenistanyň Demokratik partiýasynyň nobatdan daşary V gurultaýlarynyň bilelikdäki mejlisinde sözlän sözi. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. 1-nji tom. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidentiniň “Obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin” Milli maksatnamasy, Aşgabat, 2007.
7. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli Maksatnamasy, “Türkmenistan” gazetiniň, 2003-nji ýyl, Alp Arslan aýynyň 27-si.
8. Himiýa pudagynyň Türkmenistanyň 2010-nji ýyla çenli durmuş-ykdysady ösüşiniň startegiýasy.
9. Türkmenistanyň „Uglewodorod resurslary baradaky kanun“, Нейтральный Туркменистан, 16 октября 1999 год.
10. Бернс А.Д., Ганыкян В.Я., Уренсон Р.С. Промышленная экономика добычи газа. Москва. Недра., 1985 год.

Mazmuny

Giriş	7
I Bap. Ykdysadyýete giriş	9
1.1. Ykdysadyýet barada düşünje	9
1.2. Himiýa senagatynyň ykdysadyýetiniň aýratynlyklary we ösüş meýilleri	10
II Bap. Kärhana barada umumy düşünje	11
2.1. Kärhana. Kärhananyň düýp manysy we wezipeleri	11
2.2. Kärhananyň esasy meseleleri we maksady	12
2.3. Kärhana barada kanuny düşünje, umumy bölümi	12
2.4. Kärhanynyň görnüşleri, içerki daşky çäkleri.	13
III Bap. Himiýa pudagynyň esasy fondlary	16
3.1. Himiýa pudagynyň esasy fondlarynyň düzümi we gurluşy	16
3.2. Esasy fondlara baha bermek usullary.	20
3.3. Esasy fondlaryň amortizasiýasy we ýoýulmagy.	24
3.4. Pudakdaky esasy fondlary ulanmaklykda gowulandyрма ýollary.	29
IV Bap. Himiýa pudagynyň aýlaw serişdeleri.	33
4.1. Aýlawserişdeleriniň düzümi we gurluşy	33
4.2. Aýlaw serişdeleriniň kadasy. Olary emele getirmegiň çeşmesi.	37
4.3. Aýlaw serişdelerini ulanmagyň gowylandyryş ýollary.	44
4.4. Pudagy haryt-enjam bilen üpjün etmek.	52
V Bap. Karlar, zähmet öndürijiligi we zähmet tölegi.	54
5.1. Himiýa senagatynyň kadrlary, olaryň düzümi we görnüşi.	54

5.2.Himiýa pudagynyň zähmet öndürijiliginiň görkezijisi.	59
5.3.Işgärleriň zähmet tölegi.	63
VI Bap.Önümiň özüne düşýän gymmaty.	69
6.1.Önümiň özüne düşýän gymmaty barada düşünje	69
6.2.Önümiň özüne düşýän gymmatynyň kalkulýasiýasy.	74
6.3.Bahanyň döreýşiniň ýörelgeleri,emele gelşi we gurluşy.	76
VII Bap. Girdejiniň görnüşi, düşünjesi. Himiýa pudagynyň girdejisini ýokarlandyrýan ýollar.	79
7.1.Girdeji barada düşünje we onuň görnüşleri.	79
7.2.Önümiň we pudagyň düşewüntililigi,oný hasaplaýyş usullary.	82
VIII Bap. Salgyt ulgamy.	85
8.1.Salgytlaryň düýp mazmuny we olaryň zerurlygy.	85
8.2.Salgydyň wezipeleri.	88
8.3.Türkmenistanyň salgyt ulgamy.	91
Hödürlenýän edebiýatlar.	93